

Ярослава
Сосенко-
Острук

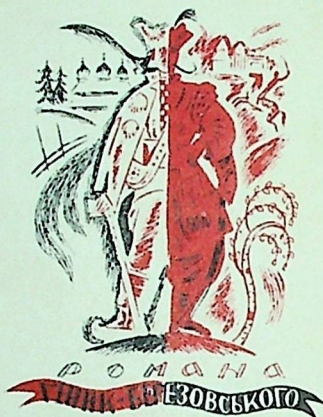

О Л Я

А.В. 1955

EX LIBRIS

О Л Я

Yaroslava Sosenko-Ostruk

O L I A

NOVEL

München 1963

Ярослава Сосенко-Острук

О Л Я

П О В І С Т Ь

Мюнхен 1963

Передмова,
мовно-літературна редакція
і «пояснення рідко вживаних слів»
Никифора Щербини

Обкладинка мистця
Василя Дорошенка

Накладом автора. Всі права застережені.

„LOGOS“, Buchdruckerei u. Verlag, G.m.b.H., München 19, Bothmerstr. 14.

*Присвячую
Дідуневі, Бабуні
і всім з їхнього дому*

ПЕРЕДМОВА

«... Я поїду до Італії вчитися співати. Вернуся славетною співачкою» — це прагнення з гімназіяльних років не покидає, сповнену оптимізму, «золотоволосу» Олю. Вона жадає культурного розвою, бо «віконце, через яке старі дивляться на світ, таке маленьке!..»

Цей мотив майже аж до фіналу повісти відіграє роллю поштовху до поступу на життєвому шляху Олі. Однак Олині мрії — не порожнє фантазування, вони ґрунтуються на природних мистецьких здібностях, успадкованих нею від батька, професора музики Володимира Синенка. Тому то Оля бере жваву участь у культурній праці на національному полі.

Темою повісти «Оля» є історія української інтелігентної родини Синенків, у селі, напередодні першої світової війни, в період війни, подій після Першого Листопада 1918 року — боротьби за ЗУНР, нарешті, в період поразки УГА та польської пацифікації.

У повісті показано життя дівчини Олі, її батьків, бабусі Марії та дідуся, пароха Івана, фурмана Михася, що з хлоп'ячих років жив у Синенків і якого вважали за належного до родини.

Життя родини міцно пов'язано з усіма небезпечними й кривавими подіями першої світової війни та всіх дальших років. У буревій тих подій родина, як звичайно, не перестає служити своєму народові та головній ідеї соборної, самостійної української держави. Хоч авторка повісти Ярослава Сосенко-Острок і не ставила собі за завдання увиразнити національну ідею, та саме становище українців, як поневоленої нації, та перебіг подій підказують людям, що їм треба думати й робити. Адже ця ідея — не тільки мотив чи другорядний компонент твору, — вона золотою стрічкою проходить через усю фабулу, і разом з переживаннями законаних серць становить основну лінію сюжету.

Гинуть, правда, окремі особи з тієї родини: Олин батько Володимир — на війні, фурман Михась — від куль польських паціфікаторів, яким з обуренням кидає в обличчя: «Проч... з нашої землі!!!... Як ви сміли збезчестити портрет Шевченка!?» Гине також і Олин наречений, поручник Сергій. Це той Сергій, що в розмові з Олею сказав: «нам потрібна сильна армія, а передовсім військова дисципліна, що могла б протистояти Росії, без того нас задушить».

У перебігу тих подій Оля виростає з маленької дівчинки, «наче порцелянова статуетка», в якій «носик трішки вгору, а на вустах чарівна усмішка», на, всіма люблену, гарну панну та формується на національно свідому українку, що згодом стає режисеркою театрального гуртка у рідному селі. Хоч це її не задовольняє, вона — невпинна на шляху до поступу. Для неї, молодій дівчині, головне — не женихи, а наука в школі та іспит. «Наперед треба вчитися, а після шукати нареченого» — каже вона.

Женихи один по одному з'являються і відходять з «гарбузами». Тільки один, молодий поручник царської армії, Сергій, українець родом з Київщини, взорує серце дівчини і стає її справжнім коханням; ба вони навіть мріяли по війні поїхати до Києва, де Оля мала б, замість в Італії, закінчити свої співацькі студії. Але з вибухом революції 1917 року в Росії, куля збольшевиченого солдата-москаля уриває життя Сергієві, і багатонадійні Олині мрії розвіялись. Волею долі, вже по війні, Оля випадково зустрічається з Ігорем, колись учнем її батька-музикознавця. Ігор вернувся з італійського полону і шукав праці учителя. Оля кілька років тому, будучи гімназисткою, мала до Ігоря невиразне, пізніше забуте, почуття «ще зовсім діточого серця». Тепер поступово заходить з Ігорем у товариські стосунки і, кінець-кінцем, знаходить свій життєвий причал в одруженні з ним. Отже Олина цікава історія кохання творить коло, що замикається особою, яка була об'єктом її першого, невиразного почуття і стає останнім її коханням.

Тема повісти, ідея — суто національна. Тим самим цей твір належить до найактуальніших творів української еміграції.

Щирість і правдивість поведінки, намірів, дій персонажів, висловлені в розповіді та в діалогах, зумовлені

автобіографічністю повісти. Персонажі її взяті з життя, однак вони т и п о в і, бо в них вкладено багато рис, характерних для цілої категорії людей, певного прошарку населення. Вони — нехильні, сильні духом, дійові, по-різному позитивні. Вони, завдяки опуклості змалювання, до того виразні, що являють собою образи живих, невмирущих людей свого часу. Вони надто наближені до читача; здається, відчуваєш їх дихання, бачиш міміку, чуєш голоси, переживаєш разом з ними. Вони, як на екрані, ось-ось перед очима. Їх ніби екранізовано й показано за методом споглядання зблизька. Вони мають своєрідні власні обличчя; своїми поглядами належать до передової частини громади.

Показу подій, картин побуту, вирішальності обставин, як і виведення характерів персонажів у повісті «Оля», написаній в стилі українського національного реалізму, авторка досягає мистецькими засобами стислості зображення, лаконічними, висловами в діалогах, які рясніють багатством лексики й фразеології народнього походження, частково ще не зафіксованих словниками, що становить незаперечну цінність для мовознавчої науки. Водночас, сукупність мовних і фразеологічних явищ є відображенням мови живих людей показаного в повісті періоду часу.

Вартісною рисою реалістичної методи творчості Ярослави Сосенко-Острук є безсторонній підхід до теми. В основу твору покладено об'єктивну істину, правду в широкому розумінні — історичну, національну, життєву. Борці за неї, на протязі всієї розповіді, — майже всі персонажі, а між ними й Оля, головна постать одноіменної повісти.

Никифор Щербина

ЮНІСТЬ

Оля чепурилась від самого ранку. Золоте волосся сплела у дві коси і обвинула довкола голови. Надягнула гранатовий гімназіяльний мундурок. Він робить її старшою, поважнішою. Нехай Ігор знає, що вона не дитина, і що з нею треба врешті так поводитися, як з дорослою панною.

Ігор — вимріяний лицар Олі ще зовсім діточого серця. Почуття молоді дівчини має чар нерозцвілого квіту, а про її любов ніхто не знає. Навіть Ігор не здогадується, чому так рожевіють її щічки, як його побачать. Це велика таємниця її серця. Та що ж? Залицяння Ігоря звернені до іншої дівчини, і вона про це знає. Тому Оля свою першу «нещасливу» любов цілим серцем переживає. На думку Ігоря Оля ще дитина.

Оля навіть присягнула помститися.

«Зажди, Ігоре, кілька літ, доки я складу матуру. Тоді поїду до Італії вчитися співати. Вернуся славетною співачкою... О, я знаю, ти тоді будеш нещасливий закоханий в Кармен Дон-Хозе... А я заспіваю тобі арію зрадливої Кармен...»

Однак чи здійсниться її помста? ..

Оля маленька, наче порцелянова статуетка, золотоволоса, носик трішки вгору, а на вустах чарівна усмішка. Хіба така дівчина може бути жорстокою Кармен? ..

Оля взяла потай від мачухи сховану пудру. На уста не треба карміну. Вони горять полум'ям молодости. Коли наразтось: стук-стук... «Це Ігор», — подумала Оля.

Увійшов високий, чорнявий юнак. Його поява зворушила Олю. А вусики, що недавно висіялися, здається, найбільше завоювали серце дівчинки.

Та Ігор і цим разом не звернув уваги ні на Олю, ні на її гімназіяльний мундурок з одним золотим паском.

— О!.. Ви вже прийшли на лекцію? Татко зараз придуть...

— Прийшов не на лекцію, а попрощатися. Виїжджаю на вакації, — відповідає Ігор.

— ... Попрощатись... і аж по вакаціях приїдете?.. — А в голосі розчарування.

— Ні, по вакаціях їду до Львова на студії.

— До Львова... І вже не будете вчитись у татка?

Може навіть зовсім покину музику. В університеті багато науки. Ще прийдеться включитися в студентську організацію.

— А я... знаєте, як складу матуру, — поїду до Італії вчитися співати... І вернуся славетною співачкою, — подіточому випаює Оля.

— Співачкою? — дивується Ігор.

«Таке собі мале дівчатко мріє бути співачкою, та ще світової слави. Звичайно, в діточих роках зароджуються фантастичні мрії», думає Ігор.

— Так, співачкою, вам на злість.

— Чому мені на злість?

— А це тому, що ви не вірите, думаете, яка з мене може бути співачка. А таки буду, вам на злість. І буду грати роллю Кармен! — випаює те, що думає, одним віддихом.

— Кармен? — Насилу стримує сміх.

— Так, Кармен! — ображено відповідає Оля.

— Вам краще підійшла б роля Маргарити у «Фавсті». Кармен — демонічна, а ви — маленьке, золоте янголятко. Навіть усмішка, як у Маргарити.

Цей комплімент зовсім не сподобався Олі.

— А я хочу бути тільки Кармен.

— Цікаво дізнатися, хто буде вашим тореадором, щоб я знав, який ваш густ.

— Хтось...

Це дівчатко, на яке він досі не звертав уваги, починає цікавити його.

— Скажіть, який на вигляд той ваш тореадор?

— Кирпатий, губатий, щось на вас подібний.

— То я аж такий поганій?

— Це вам реванш за «маленьке, золоте янголятко», — відповідає Оля.

— Маргарита, хоч «золоте янголятко», але через неї Фавст пішов до пекла.

«Сьогодні вона забагато йому сказала», — подумала Оля. На щастя, у дверях з'явився професор Синенко.

— О, вже татко прийшов... Вам, пане Ігоре, бажаю на вакаціях доброї забави, а у Львові успіхів у дівчат!

— А вам, панно Олю, бажаю, як зустрінемося вдруге, щоб побачити вас у ролі Кармен, з гарним, не таким поганим, як я, тореадором.

Ігор уперше глянув на Олю. Вона не таке мале дитятко, як він собі уявляв. За ці два роки, відколи Ігор вчиться у професора Синенка, Оля виросла. З малої лялечки змінюється на гарного метелика. Гранатовий мундурок тісний, на ньому помітні перші пуп'янки дівочих грудей. В очах вогонь, а на устах снага кохання.

— Дивно, що малі дівчатка так швидко ростуть, — угло-лос висловлює свою думку.

— Зате «дорослі» хлопці довго лишаяються смаркачами, — відрізує Оля і, ображена, виходить з кімнати.

В ГОСТЯХ У ДІДА

Коні, впряжені у старосвітську бричку, насилу пеборюють вибої та все хвостами відганяють мух, що від самої станції летять слідом за ними. А фурман Михась ще й батогом підганяє їх і з пересердя клене:

— В-й-о!.. А бодай тебе грім побив! Доїхати додому не можеш?

Фурман Михайло — старий чоловік, ровесник отця Івана, але його хлоп'яче ім'я лишилось досьогодні. Малим хлопцем прийшов до отця Іларіона, Іванового батька, просити служби. Отець Іларіон прийняв його більш з милосердя, і він спочатку відганяв половиків од курей, опісля пас худобу, а коли виріс, фурманував. Мешкав у шпихлірі, де побіч збіжжя у скринях та мішках була кінська упряж, батіг, а на жердці Михасева святочна одежа. Не одруживсь мабуть через те, що жодна дівчина не хотіла його, бо на вигляд він поганий, та ще й безбатьченко.

По смерті отця Іларіона син Іван, перебравши по батькові парохію у Хмелиськах, передав Михасеві догляд над господарством, і навіть у важливих справах радився з ним. Бо ніхто так добре не знав, де пшеницю посіяти, картоплю посадити, чи котру корову продати. А вже на ярмарку до торгу з жидами був просто ніким незаступимий. Від жидів витягав за пшеницю найвищу ціну, а за найменшу купував крам.

Побіч Михася — Оля. З-під прибраного незабудьками, на чоло насуненого капелюха дивляться на світ веселі, майже ще діточі очі. Куди не глянути — розстелилося село. Сонце золотить пшеничні лани. З-поміж кукурудзи цікаво виглядають соняшники, а гарбузи викотили свої голови аж на чужі поля.

Ідуть мовчки. А тому, що перед Михасем не може бути прихована жодна таємниця священничої родини, він був би

рад дізнатися про професора Володимира та його подружнє життя з Антоніною.

— Чому пан професор не поїхали? Пані професорова вже давно у нас. — Так хитро зачинає розмову.

Оля не хоче на те питання дати правдивої відповіді.

— Татко має лекції...

— Незабаром у нас храм Петра і Павла, то щоб хоч на храм приїхали.

Михась підганяє коней, і знову питає:

— У котрій то клясі паннунця? — І його увагу привернув золотий пасок.

— У п'ятій гімназіяльній.

— То ще як довго треба ходити до тієї гімназії?

— Чотири роки, відповідає Оля.

— Аж чотири роки! Так довго! — Михась знову підганяє коней, що все сповільнюють біг, і продовжує розмову:

— То аж тоді будуть паннунця віддаватися?

— Ні, далі буду вчитися.

Цього Михась ніяк не розуміє.

— А коли ж то врешті будуть паннунця віддаватися? У нас у селі, як дівчині мине шістнадцять літ, то якраз пора під вінець, бо після ніхто не посватає.

Оля, трішки ображена такою заувагою, відповідає:

— У нас наперед треба вчитися, а після шукати нареченого.

— А чого там у тій найвищій гімназії будуть паннунця вчитися?

— Співати. По матурі поїду до Італії вчитися співу. Буду співачкою.

-- До Наталії, вчитися співати?

Це вже старого фурмана зовсім приголомшило. Ця дівчина хоче вчитися співати, та ще у якоїсь Наталії.

— От у церкві наш дяк Лаврентій, що і не вчився співати в Наталії, а як заспіває «Іже Херувими», то навіть ксьондз так не потрафить, — каже Михась.

— Одному треба вчитися, іншому ні, — закінчує Оля неприємну розмову.

Фурман зметикнув, що мабуть якусь нісенітницю сказав. Шмагнув коней, і думає про ту Наталію, що через неї дівчина стільки літ згає. А після ніхто за жінку не візьме.

Їдуть мовчки.

Темносіра земля покололась, як у печі випалений глечик. Спекота, і тільки курава в'ється по дорозі. Хоч би вітерець війнув і приніс охолоду. Тиша. Навіть досягаюча пшениця не ворухнеться. Опустила додолу колосся, наче відчуває лихо.

— А що там у місті нового чувати? — знову питає Михась.

На таке загальне питання трудно дати відповідь.

— Нічого незвичайного.

Михась показує батоном на лани пшениці і каже:

— Урожай дав Бог добрий, аби було кому з поля зібрати.

— Чому?

— Бо буде війна.

— Війна?

— Аякже, війна. А хіба паннунця у місті про те не чули? У нас тільки про войну й говорять, і газети пишуть.

Михась видається тепер Олі куди розумніший. Оля на політиці не розуміється, але треба щось відповісти. Набирає поважного вигляду і каже:

— Я думаю, до війни «не прийде».

— То паннунця не знають, а війна таки буде. Жиди на ярмарку тільки про войну й говорять. А жиди все наперед знають.

Михась сплюнув крізь зуби, вдарив коней батоном і продовжує:

— Кажуть, війна буде через цісарського племінника, що його забив серб у Сараєві. А намовив його до того російський цар, щоб мати причину до війни. Мало земель має, то ще забрати хоче Австрію.

Розмова припинилась. Вони в'їжджали в село. В далечині видніла церква, а біля неї притулилося приходство.

*

Церква у Хмелиськах стоїть на роздоріжжі. Товченим каменем вистелена, «цісарська», піднімається вгору і веде до недалекого містечка; болотниста, з баюрами, що ніколи не висихають, пробігає повз бідні селянські хати, і кінча-

ється невідомо на чиему полі. І церква, й приходство пам'ятають дуже давні часи, доказом чого напис на церковних дверях: Рік божий 1648. Розказують, колись давно будували люди церкву, але грошей не стало і тому поставили тільки престол та ікону. Богдан Хмельницький, ідучи з козацьким військом на Львів, зайшов помолитися, а виходячи, кинув на тацу тридцять талярів. Як на ті часи, то були великі гроші, але люди не хотіли позбутися такої дорогої пам'ятки від самого гетьмана. Тридцять талярів вони нанизали і повісили на ікону. Таляри й досі прикрашують ікону. А на них: рік 1648 і гетьманська булава. Відтоді і село почали називати Хмелиськами.

Дід перебрав парохію та ціле господарство від свого батька Іларіона, католицького священика на Волині, який вемігрував з родиною до Австрії, коли царський уряд насильно почав запроваджувати російське православ'я. Іларіон дожив до пізньої старости і помер коло 1870 року.

Бажання отця Івана було, щоб син Володимир покінчив богословські науки і по його смерті перебрав парохію Хмелисько. Але син вибрав фах учителя музики і через те Хмелиськи по смерті Івана мали перейти в «чужі руки», як не раз говорив дід із жалем.

Хоч отець Іларіон був великий противник Росії, може через переслідування католицької віри, та симпатії сина схилилися до «єдиної неділимої». Які були причини, трудно сказати. Слов'янський сантимент, незнання історії, чи може одне й друге. Навпаки, його дружина Марія не любила ні москалів, ні «ляхів», як то вона їх називала. А тому, що поляки були упривілейовані Австрією, вона не любила ні Австрії, ані австрійського цісаря. Зовсім національно несвідома, Марія душею відчувала нові українські ідеї, що в той час прийшли з «Кобзарем» Шевченка з Великої України до Галичини.

Молоде покоління, до якого належав їх син Володимир, було вже національно свідоме. Приїжджаючи на час вакацій додому, Володимир почав культурну працю в селі. Він закла «Просвіту», опісля організував хор, навіть зібрав аматорський театральний гурток. Вистави, що відбувалися у приходській столоді, були на дуже низькому артистичному рівні, але все ж вони приваблювали селян.

Батько ставився до праці свого сина з вибачливою усмішкою, вважаючи це більш за розривку молодого студента, яка не принесе нікому ні великої користі, ні шкоди.

З тієї причини між батьком і сином відбувалися досить гострі дискусії. Володимирові йшло про те, щоб батько нарешті позбувся своїх москвофільських симпатій, та перестав передплачувати газету «Галічанін», яка ширила москвофільські ідеї і була видавана за російські гроші.

Довгі, здавалося, марні дискусії та переконування батька закінчилися, кінець-кінцем, перемогою сина. Батько вже давно визнавав слухність Володимирові, але поступитися не хотів через упертість, щоб не сказали, що син мудріший від батька. Тут однак в перемозі допомогли Володимирові дідові бджоли. Може воно дивно, але таки не хто інший, а бджоли вирішили перемогу. Було це так: вже чотири побіддя син даремно переконував батька, що ми — українці, а не малороси, що ми зовсім інший нарід від російського, що Росія так, як і Польща, знищила самостійність України. Володимир покликався на Мазепу, не помагали і цитати з Шевченкового «Кобзаря». Батько не хотів бути переможе-ний. «У такому випадку найкраще перервати розмову», — подумав отець Іван і пішов до пасіки «подивитися до бджіл». Розгарячившись, син і собі іде за батьком та все тлумачить йому про Шевченка, про загарбницьку політику Росії. У батька вже уривається терпець, але він ще здержує себе. Відчиняє вулик і руками вибирає мед. Бджоли його добре знають, і тільки кружляють над головою та: дз-и, дз-и, — дзеньчать. Звісно, бджоли не люблять чужої людини. А Володимир ще й руками вимахує, і вони як не обсядуть його! Він обмахується від них, — ще гірше. Убив одну бджолу, а на нього кинувся цілий рій.

— Тікай швидше до хати, а то тобі зовсім пожалять! Почули чужого. І навіщо було вбивати бджолу? То вони за неї мстяться, — каже батько, і собі біжить за сином.

Ледве Володимир лобіг додому, та ще й на шиї приніс кілька бджіл.

— Мариню, швидше давай арніку, Влодка бджоли пожа-лили!

Мати побігла по арніку і зразу натерла вжалені місця, бо руки й лице спухли так, що й очей не видно. Мати прикла-

дала ще якісь ліки, холодні оклади, та треба було тижня, щоб пухлина зійшла.

Але жертва Володимира не пішла надармо. Отець Іван того ж дня написав до редакції «Галічаніна», щоб йому того, за кацапські гроші видаваного, часопису не надсилали. Замовив «Діло» і купив «Кобзаря». Згодом так захопився «Кобзарем», що брав його з молитовником, ідучи до церкви. Бувало, зачне з «Помилуй мя, Боже», а скінчить на «Кобзареві».

*

Михась ляснув батоном у повітрі, вдарив віжками коней по хребтах, і вони з розгоном в'їхали на подвір'я.

— Т-р-р... — і Михась зупинив коней перед рундиком.

Бабуня якраз полола в городі. Вона підвела голову, прикриту чорним очіпком, а через те, що недобачала, та ще світило сонце, приклала долоню до чола, наче на бричці ще когось шукала. На її радісному обличчі відбилонсь розчарування, і вона пустилась туди, де стала бричка.

Оля, мов кішечка, зіскочила з брички і підбігла до бабуні.

— А татко чому не приїхали? — запитала бабуня.

— Залишились вдома, мають лекції.

— Вакації на те, щоб відпочити.

А вже з пасіки іде й дід. Він угледів у куряві «цісарської» дороги бричку і перестав вибирати мед. Тепер саме липень, доокола церкви розцвілися липи, отже в цей час найкращий медозбір. Як контраст до малої дружини, дід схожий на кремезного, височезного козарлюгу, що в молитві кінчає своє життя. Дід усе молиться. Навіть тоді, як вибирає мед, шепоче молитву «на всяке треби».

— Як їхалося? — запитав він, коли Оля цілувала йому руку. — А то вже й сінокоси почалися. Колись, бувало, наш Влодко все їхав з Михасем у поле. А люди питали: «Коли то буде представлення?..» Так розохотилися, що хоч кожної неділі давай їм представлення.

— Перестань вже з тими представленнями. Люди на те, щоб працювали, а не грали комедії. Для гри маємо артистів і театр Стадника, — каже бабуня.

Через велику кухню входить до їдальні. Чути приємний запах свіжоспареного молока та каші. В кухні служниця Явдоха і сусідка Семениха, яка часто заходить сюди. Тепер вона прийшла, щоб побачити професора Володимира, якого колись няньчила. Явдоха уперше бачить Олю. Золотоволоса Оля, в капелюшку з незабудьками, видається Явдосі казочною царівною. Вона хоче поцілувати її руку, але Оля придержує.

Олина мачуха Антонина вітається холодно з нею. Вона невдоволена, що не приїхав чоловік. Вже два тижні сама у тестя, і дуже нудиться. Що їй лучить з тим селом? Куди не глянути — тільки поля та селяни. У церкві мусить провести довгі дві години, а там сморід кожухів та невчений спів селян. Хоч би була там яка інтелігенція! Вона жалує, що приїхала сюди. Думала разом з чоловіком поїхати до своєї матері, до Львова. Аж він не приїхав.

Явдоха принесла вечерю. Каша, квасне та солодке молоко. Вечеря на приходстві для господарів та сама, що й для служби, тільки обід інший.

За вечерею йде розмова про можливість війни. Не тільки Михась, а й дід тієї думки, що війна неминуча. Як каже дід, війна «висить у воздуху», і вірить в перемогу Австрії.

— І тільки подумати: сорокмільйоновий нарід разом! Це сила. Тоді й поляки не будуть нам грізні, — з піднесенням каже дід.

Але бабуня іншої думки:

— Австрія буде все стояти по стороні тих «ляхів». — Ці слова — це грудка в невістку, бо вона полька.

— Ти, Мариню, зовсім не розумієшся на політиці . . .

Але бабуня проймає діда таким гострим поглядом, що він змовкає. Бабуня на зріст невелика, але командиром не високий козарлюга, а вона. Ціле господарство пішло б урозріз, якби не вона і старий Михась.

— Зате ти розумієшся! От політик у реверенді! — з докором сказала бабуня. — Тільки подумай, скільки людей піде на «гарматне м'ясо». А нашого Влодка хіба не візьмуть? Російський «ведмідь» сильний; хто знає, чи на випадок війни не забере Австрію, цей зліпок народів. А він думає про злуку Галичини з Україною!

А тому, що жінка все має рацію, чоловікові залишилось тільки притакнути. У нього в устах довга цигарка. Дід випускає сірий клубок диму, що еліпсою кружляє над столом, і каже:

— Та воно правда, аякже, правда, Мариню . . .

Час усім кінчити розмову.

— Завтра день праці, треба вдосвіта вставати, та й на дні лампи лишилося кілька крапель нафти, а до міста аж на другий тиждень по нафту поїде Михась. Час вже спати, — вирішує бабуня.

Вона веде Олю до сальону, де для неї призначено канапу. Бабуня не любить невістки і все туркоче, як то кажуть, «доливає оливи до вогню».

— Яка вона для тебе? — питає Олю.

— Ніхто рідної мами не заступить.

— Я була проти того шлюбу. Полька, вміла Влодка обмотати. Прикинулася українкою латинського обряду, заграла на патріотичну ноту, а він повірив. Тепер всіх українців утопила б. Вже й до церкви не хоче йти, а збирається до костьолу. Якось попросила діда дати їй коні в неділю, хотіла поїхати до костьолу. «У нас кожної неділі відправа, навіть тобі їхати до костьолу?» — питає дід. «Я римо-католичка, не розумію греко-католицької служби божої», — каже вона. Подумав дід і вирішив, що з примусу не буде Богові слави, нехай їде. У неділю закликав Михася, щоб запряг коні, поїхав з нею до костьолу. Та Михась забрав голос: «А хіба у нас церкви немає? Щоб чоловік не міг у своїй церкві помолитися?» «Всюди один Бог, у костьолі чи в церкві, — переконує дід. — Та сама віра, тільки інший обряд». А Михась накинувся на діда: «Хіба я вже найгірший, щоб не в своїй церкві, а з мазурами разом, Богові молився!? Отець духовний на проповіді наказує триматися своєї віри та церкви, а мені кажуть їхати з професоровою до костьолу». — Уперся Михась, і не поїхав . . . Він одноліток з дідом. Колись дітьми у отця Іларіона гралися разом. Опісля дід, ставши священником, передав йому догляд над господарством. Тому то Михась і має у нас великий голос . . .

Бабуня розговорилась, хоча вже й пора спати.

— Не будеш боятися сама спати? У нас тепер спокійно, хіба миша зашарудить. А коли то, що у тестя отця Іларі-

она, страшило на приходстві, що аж мусіли посвячувати хату. Не раз, як ми вже жили тут, бувало, сплю, а то як не загуркоче, завие, та ліжком затрясе! А дід каже: «Це душа в чистилищі просить молитви». Та й помолиться, і все затихне... Але не бійся... А якби що, то тут сірники і свічка.

Оля молиться навколішках і гасить свічку. Довго їй не спиться... Бабуня сказала, що то було колись давно, тепер вже ні... хіба миша зашарудить...

Щось зашаруділо... ні, це миша... А там у куті щось таке велике, чорне, начеб то йде до неї... Ні, стоїть на місці... Та то ж фортепіано!.. По стінах якісь тіні пересуваються... може духи померлих, що у чистилищі просять нас помолитися за них?.. Це вітрець у саді гілками колише... А ніч така ясна та зоряна! Зійшов місяць і освітив сальоник. На білених стінах старі, вже пожовклі, фотографії. На одній з них бабуня у креноліні, ще молода, а побіч неї в реверенді молодий, тепер дід Іван. О Боже, як скоро той час летить!

Оля заснула. І сниться їй немов би старі фотографії оживають. Уся родина зійшлася на якесь торжество, тільки немає між ними її батька.

ЯВДОШКА

Оля на вакаціях два тижні, і за цей час вже здружилася з наймичкою Явдошкою. Сирітська доля зразу зблизила їх, та ще вони майже однолітки, тільки обпалена сонцем, босонога Явдошка видається куди старшою. Синьоока, з чорною косою, весела Явдошка нагадує справжню Кармен. Оля визнає слухність Ігореві, що вона Кармен не буде. Явдошка носить на коромислі воду з криниці, шурує підлоги, доїть корови, сапає в городі, і все це так легко, наче грається. І звідки у неї стільки сили береться?

Олі жаль Явдошки, і вона висловила бабуні свою думку. Але бабуня ще на неї сварилася:

— Що ти хочеш? А хто те все буде робити? Я чи ти? У неї вдома біда, нема що їсти, а в мене добре попоїсть, ще й заробить собі чоботи, петак на зиму та спідницю. А якщо буде добре справуватися, то коли буде віддаватися, дам ще корову в дарунок. Я ще ні однієї дівки не скривдила, і Явдоху не скривджу.

Але Олю трудно переконати. Так важко працювати, щоб дістати чоботи, петак і спідницю, то дуже мало.

Одного дня, коли Явдошка сапала в городі, Оля завела з нею балачку.

— Ану, Явдошко, дай мені сапу, поможу тобі.

Взялася сапати, а піт цюрком летється, і кинула роботу. Явдошка тільки засміялася своїм сріблестим сміхом, і каже:

— Де вам, паннунцю, до такої роботи? Вам співати або книжку читати.

У Явдошчиному сміху Оля помітила наче глузування.

У селі немає товариства, Олі нудно. Дідуньо під церквою молиться або буває в пасіці коло бжіл. Туди лячно зайти, бо бджоли пожалять. Бабуня, мов комашка, пораяється на подвір'ї, на городі та вдома. Почалися сінокоси, то хоч би з Михасем поїхати в поле. Приемно сидіти на фури, високо

наладованій запашним сіном, і з гори дивитися на село, людей, поля. Але де там! Михась уперсь і не хоче взяти її з собою. А Оля знає, що Михась — остання інстанція. Як Михась не дозволить, то і діда нема чого просити. «Впадете з фури, та собі яку біду зробите», — каже Михась. «Буду вам, Михасю, помагати згрібати сіно», — просить Оля. «О, то й добрий був би з вас робітник», — кепкує Михась. — От як їздив я у поле з паном Влодком, тобто, з вашим татом, то з него була користь. Бувало, згрібав сіно не гірше від «хлопа», а ще як заспіває, та «до складу», і не зчувся, як сонце пішло на захід... Аякже, паннунцю».

Михась не хоче брати її в поле, Явдошка не хоче дати сапи, а вона нудьгує. Куди Явдошка, туди й вона. Співом розважає Явдошку. Співає, як каже Явдошка, наче соловейко. І скільки тих пісень Оля знає!

На подвір'ї криниця з журавлем, глибока, аж лячно дивитись. Оля з нудьги кидає камінчики. І тільки — «хлюп», і камінчик падає на дно. Нахилить голову, бачить — криниця вся мохом заросла... Як у казці. «А що, якби звідти вискочила жаба? Це був би царевич, заклятий відьмою в жабу... Царевич був би Ігор...» Оля в тому віці, коли в її уяві казка межує з дійсністю.

У неділю пополудні дід і бабуня полягали спати, Явдошка помила начиння і чепуриться перед таким малим дзеркалом, що у ньому видно тільки її великі очі та чорні, як шпурочок, брови. Кудись збирається. Оля знов лишилась сама.

— Куди збираєшся, Явдошко? — питає Оля.

— На музики, — каже та.

— Явдошко, ходімо до стодоли, трішки поговоримо.

Явдошка трохи зніяковіла від товаришування з панною, йде несміло поруч неї. У стодолі холод, а звезене сіно так духмяно пахне!.. Посідали.

— Знаєш, Явдошко, щось тобі скажу під великим секретом.

Явдошка не розуміє, що значить слово «секрет».

— Я залюбилася в одного хлопця...

— А чи він вас також любить, панночко?

— Певно, любить, ще як любить! Як би тобі сказати?.. Шаліє за мною! Його очі йдуть услід за мною! — фантазує Оля, думаючи про Ігоря.

— А ви, паннунцю, цілувалися з ним?

— Ще ні... — відповідає Оля.

— То яке то кохання, що навіть не поцілувалися? Мене мій Михайлик як поцілує, то аж серце затріпочеться. А увечері, як вийду до саду, сядемо під яблунею, то вже стільки цілування, що й не полічиш! Працюю цілий день, та й жду того вечора.

— А хто він?

— А хіба ви, паннунцю, не знаєте? Сусіди Семенихи син. Ще рік буду служити, і посватає мене. Мені їмость обіцяли дати корову, як буду віддаватися; то я їм вже догоджаю, як можу... А петак і чоботи не вдягаю, щоб до весілля були нові.

Оля слухає і думає, як мало до щастя треба Явдошці. Зідхає. Їй також бажалось би такого коханячка з цілуванням, але де його взяти? Ігор кудись поїхав, а по вакаціях їде на студії до Львова. А втім ніякого кохання між ними не було. Все це тільки вигадка Олі. А тут вже бабуня пробудилась і на Олю гукає:

— О-лю! О-лю-ню! А ходи скоріше на підвечірок!

— Треба йти... Іншим разом розкажу тобі більше... про Ігоря.

Оля, ідучи на підвечірок, думає, що Явдошка куди щасливіша від неї бо має «коханячко з цілуваннячком».

Бабуня та дідуньо вже помітили надто велику приязнь внучки до Явдохи. Вони проти того, через те замість підвечірку, Оля дістає «нотацію».

У діда в руках дрючок з прив'язаною на кінці шкірою, «пацка» на мухи, як його назвав дід. Він ходить, знервований, по кімнаті, і тільки раз-у-раз ляскіт «пацки». Дід робить це тільки інколи, тому мухи не тікають, не прочуваючи лиха, і це помагає дідові винищувати їх. Взагалі ж мухи у домі користуються великими привілеями: лазять по дідовому носі, коли він спить, мандрують по столі і, не питаючи дозволу, їдять усе, що там є. Але сьогодні дід перетворився на справжнього мушиного ката, і їх безліч неживих лежить на підлозі.

— Ти вже зовсім спеоуфалилася¹ з тою Явдохою! — починає «нотацію» бабуня. — Дівка до корів, а не тобі до товарства!

— Вона не Явдоха, а Явдошка, і до корів тому, що слухать у вас і вродилась у селянській хаті, — зухвало відповідає Оля.

Дід дивиться з-під окулярів, що на кінці носа, і каже, загикуючись:

— Ттто... хтто... ттаке... бба-чив? Не ммала з ким завести знайомство, та зз Явдохоюь Ттто вона ттебе таке навчить, що не дай Господи! Кожний мусить мати своє ттовариство, хлоп з хлопом, а ппан з паном!..

Це вже Олю розгнівало, і вона, не втерпівши, відповіла:

— Шкода, що дідуньо читають Шевченка, а не позбулися своїх зацофаних поглядів. Тепер не ті часи, коли дідуньо були молоді.

Дід ударив «пацкою» останню муху, що спокійно дрімала на образі святого Михайла Архистратига, і крикнув:

— Ттти... ссмар-качка!!! Ттто тти будеш мене вчити? Ще й п-покликаешся на Шевченка! От дожив ппотіхи з внучки!

Розгнівавсь таки дуже. Іде до церкви молитись, і не бере з собою «Кобзаря», а тільки старий молитовник. Скося дивиться на Олю, і щось до себе бурмоче. Видно, розгнівавсь надовго.

— Перепроси діда, — каже бабуня.

— Не перепрошу, бо я невинна! — відповідає Оля.

— Винна чи невинна, а перепроси, дід старший, — наполягає бабуня.

— Дід має слухність, тому перепроси!

— Дід не має слухности, тому не перепрошу!

— О! Вона вперта, хоч заріж — не уступить, — дорікає бабуня.

Але якось по тижні дід перший заговорив до Олі:

— Ми, старі, хотіли б, щоб світ стояв на місці. А погляди наших предків стають вже анахронізмами.

До чого дід те сказав, Оля здогадалася.

ХРАМ У ХМЕЛИСЬКАХ

Храмове свято Петра і Павла святкують у Хмелиських урочисто. Вже від ранку з'їжджаються гості, тож бричок на подвір'ї, як на ярмарку. Тут справжнім господарем старий Михась, вдягнений по-святочному, у полотняних штанах та в довгій сорочці, перепоясаний широким ременем. У наваксованих чоботах Михась повагом походжає, гладить свого-козацького вуса і обмірковує, де б примістити коней. Одних веде у стайню, інших у стодолу; там холод і муха не кусає. Бог дав свято не тільки для людини, а й для худобини. Михась виносить з шпихліра кожній коняці по мірці вівса, а з оборогу в'язку запашного сіна. Коні, як і люди, — гості.

Парубків-фурманів, що прийшли до пекарні ніби води напитися, а насправді залицятися до наймичок, він безцеремонно виганяє.

— Ану, баналуки не плести, а йти до церкви! А вам, дівам, роботи мало, що пороззявляли роти і слухаєте, як він вам бандиги тне!

У Олі роботи теж чимало. Дід давно у церкві, а бабуня у святочній одежі, у чорному очіпку, виглядає гостей. Сьогодні сподіються більш тридцятьох гостей. Оля накриває стіл. На ньому скатерть домашньої роботи прикрашена вишивкою і такими ж серветками. Оля розставляє порцелянові сервіси, ножі, виделця та ложки з монограмами ще прабаби, від старости місцями вищерблені. Накрити стіл по-святочному це теж штука. Треба вважати, щоб ні одної дрібнички не бракувало. Квіти у фляконах, зірвані з кльомбів, надають святочного настрою. Шпалірами, як жовніри, стоять фляшки з напоями. Горілка двох гатунків: слабша — для пань, міцніша — з фірми Бачевського — для чоловіків. Зрадливий вишняк домашнього виробу — для молоді.

У пекарні теж метушня. Ще вдосвіта приїхав з містечка старий куховар Геврасій, який куховарив колись у покій-

ного отця Іларіона. Без нього не обійдеться ні одне прийняття у Синенків. Старий куховар знає всі звичаї на приходстві і смак гостей. Геврасій, кремезний, високий, з вусами, як у сума, в білому халаті та куховарській шапці, владно наказує наймичкам. Він вкладає у своє куховарство все своє знання, а тільки не любить, коли хто приглядається до його варива, питає про приписи, а вже, боронь Боже, дає свої поради, як варити. Тоді ніж у руках Геврасія блистить, очі запалюються; здається, ось-ось кинеться на свого ворога, і тільки бурмоче:

— Як сеу роби і цо сеу роби, то нех то нікого не обходзі. Грунт, аби било добже зробионе!

Після такої зауваги ніхто не має смілости словом обізватись, і кожний його обминає.

Одним з перших гостей був священик Левицький, якого прозвали «Золотоустим» за його зворушливі, головно на патріотичні теми, проповіді. Зачне, бувало, говорити про страждання Ісуса Христа на Голгофі, а скінчить на українському народі. Тому був близький душі українського селянина. Сьогодні сподівалися виїмково патріотичної проповіді, бо заносилось на війну. Січові Стрільці, тоді вже офіційно визнані австрійською владою, мали бути авангардом у визволенні України з-під російської окупації.

Якраз із брички висідала родина Яросевичів, яку гордо представляла кругла, як бочілка, товста дружина, пані Теодора, з парасолькою в руці, у чорній сукні з довгим тренем, що забирав з собою весь порох на подвір'ї. Побіч неї йшов малий на зріст, худорлявий чоловічок, декан Евстахій, прозваний «диригентською паличкою», через те, що все носив її у кишені реверенди. Родину доповнював студент восьмої класи гімназії Роман, точнісінько схожий на батька.

Не бракувало між гістьми і молодих панночок з батьками та студентів теології. Це ж найкраща нагода познайомитися, а то за рік чи два прийдеться висвячуватись, то щоб була і гарненька, і господарна, й багатенька.

Часу не було на розмови, бо дзвони задзвонили, звіщаючи службу божу. Гості з домашніми пішли до церкви.

Завдяки старому Геврасієві приходство у Хмелиських славилось доброю кухнею. Ніде так не було смачно зготовлено, як у них. І яких страв там не було! А ще, переплетені горілкою, вони додавали більш гумору, що його й без неї не бракувало нікому.

Тепер якраз велася розмова між дідом та отцем «Золотоустим», на тему його проповіді.

— Але ж бо проповідь яка! Не було такого, хто б не плакав.

— Церква має бути не тільки речником Христової віри і етики, а також повинна ширити національну свідомість серед нашого народу. Чи уявляєте собі, яка сила в народі! Без свідомого селянства нічого не вдіємо, — сказав отець «Золотоустий».

— Багато нам шкодить радикалізм. Трильовський хоче за одним махом знищити «пана і попа».

— Він, треба визнати, добрий організатор, але якби вибрав іншу дорогу і пішов з тими «попами», що їх намагається знищити, яка була б Україні користь! А так він для української справи — пропаща сила.

— Та він ще з священичої родини, — підкреслив дід Синенко.

— Нас нищить партійництво, воно — вода на млин полякам та москалям.

— У всіх народів є партії, то чому у нас не можуть бути? — устряв у розмову третій.

— Партії у інших народів не так сваряться між собою, як у нас. Ідуть на компроміс. А у нас наперед питають: якої ти партії, а після — чи ти українець? — пояснив отець «Золотоустий» — Трильовський не хоче визнати, що початок нашого національного відродження в Галичині дало таке наше священство. А митрополит Шептицький скільки добра зробив для нашої нації! — доводив він.

Розполітизоване товариство охолодило принесене Геврасієм морозиво. Роздобути у літню спеку лід, де не було фабрик, ні холодівень, — це штука. Звідки роздобув Геврасій лід, не питайте його, це також один з його куховарських секретів.

— За це варто нашому Геврасієві заспівати «Многая літа»! — гукнув хтось із гостей. — І все товариство, як на команду, заспівало «Многая літа» на мелодію «Ми Гайдамаки».

Старий Геврасій стояв зворушений, а коли гості скінчили співати, сказав:

— Хіба я на таку шану заслужив? Куховарив ще за покійного отця Іларіона, то дай, Боже, щоб я ще довго вам, панство, куховарив.

По обіді деякі докінчували розмову, інші вийшли перед рундик у квітковий город. Там розцвілися вже перші літні квітки: резеда, ротики, гвоздики та левконії.

Лицарем Олі того вечора був деканів син Роман Яросевич. Видно, що Оля зразу завоювала серце Романа, а дженглменство молодого хлопця їй сподобалось. Він ставивсь до неї, як до панни, а не, як до дівчиська. Роман був контрастом Ігоря. Коли другого з них можна порівняти з високим, чорним циганчуком, то Роман, навпаки, був малий на зріст, а його сині й добрі очі привітно сміялися. Вони сміялися навіть тоді, коли він розказував щось поважне. Хоч Роман ніколи не вмів говорити поважно, а якщо й говорив, то виходило весело. Він — жартівливий балакун.

— Ви були, панно Олю, на здвизі Соколів і Січей у Львові?

— Ні, — відповідає Оля.

— Шкода, що ви не були. Нарід від досвіду йшов на здвиг, як на прощу до Зарваниці. А поляки, як побачили стільки народу, аж злякалися. «То гайдамацтво хце нам забраць наш Львуф! Не дами Львова!» — кричать вони. А наші хлопці на конях, з синьожовтими прапорами гордо вступають у Львів. Наче ожило козацтво. Ми радіємо, а поляки сумують. Та ще якийсь збиточник крикнув: «Удекаць! Бомба леце!» — Поляки врозтіч. — «Недавно тен гайдамака Січинські забіл нашего немесніка Потоцького, а тераз хцоу нас вшисткіх позабіяць...» Хоч правду кажучи, що поляки хочуть від Січинського? Він застрілив не поляка, а українця, бо рід Потоцьких давній староукраїнський... Ви мене слухаєте, панно Олю?

— Так... слухаю...

Хоч її думки десь-інде блукають. То вони в її домі, там, де залишився батько, то на хвилину коло Ігоря, то десь далеко, в незнаній Італії.

— Похід... А народу було! Щось із сто тисяч рушило на шойно куплену площу, Сокола Батька. Там мав відбутися здвиг. Але що ми, українці, маємо все пеха, то й цього разу мали його. Саме в ту хвилину клятий серб застрілив цісаревого братанича, і зразу все пішло обертом. Через мегафон повідомили, що здвиг не відбудеться. Не міг Фердинанд хоч на годину спізнитися, тоді б і він жив, і здвиг відбувся б.

Годі, як Роман розповідав про здвиг, молодь аранжувала товариські забави, які починались невинним «Летить пташок», а кінчилось «фантами» і викупом їх поцілунками.

— До гурту! До гурту! — На фанти буде ще час! — сказав декан Яросевич і силою забрав усіх до саду.

В салоні розполітизоване товариство далі сперечалося, чи буде війна, чи ні. Стара їмость Зіновія з картами в руці даремно шукала партнерів до преферансу.

— Отче сусідо, може одну пульку преферансу?

— Дуже радо, пані добродійко, але може трохи пізніш...

— То ви мені, своїй сусідці, дасте відкоша? Підождіть, не забуду я вам того.

— А може ви, пане раднику? Маленьку пульку...

— Дуже радо, тільки не зараз.

— Не викручуйтеся, раднику, знаю, що вам тепер політика важливіша від преферансу.

Зіновія хоч як шукала партнерів до преферансу, не могла знайти. Як декан Яросевич був тієї думки, що свято без хору — це не свято, так Зіновія казала, що свято без преферансу не є святом. Вона приїжджала все з п'ятьма ринськими на евентуальну програму, і, як програвала, вставала від стола. Їмості Зіновії не йшло про виграш; це був радше той ризик помірятися щастям із своїм противником. Але їй усе щастило, — вона ніколи перша не вставала від стола.

Зіновія підійшла до Антонини, яка трохи оподалік сиділа сама на рундику.

— Що не кажіть, світ змінився. Хіба це празник? За моїх молодих літ не треба було нікого до карт тягнути. Бувало,

як зачнуть грати, грали до другого дня. А тепер що? Тільки про політику і чи буде війна? І кому потрібна та війна?

Тоді, як Зіновія нарікала на нові часи, гостей справді цікавило: буде війна чи ні? Товариство як звичайно поділилось на оптимістів і песимістів. До оптимістів належав Іван Синенко. Він доводив з такою певністю, наче сам Бісмарк, що Росія війни не виграє і що по війні Україна з'єднається з Австрією.

— Невдача Росії дасть можливість українському народові об'єднатися, — продовжував Синенко. — Конституційна Австрія — це не деспотична Росія. Наш сарокмільйонний нарід був би чисельно і територіяльно більший від Австрії. То був би радше протекторат з великими для нас правами, а може й автономією.

— Чи не надто рожево дивитесь на майбутнє. Німці не менш грізні, як Росія, — не погоджувався песиміст отець Ксенофонт, парохія якого межує з парохією Івана Синенка. — Шукають нових земель. Не забувайте про бісмарківський «Дранг на Остен».

— Не змішуйте прусаків з австрійцями, — протестував Синенко.

— А що таке Австрія? Зліпок різних народів!

— Здогадались формувати Січових Стрільців, — Синенко далі боронив Австрію.

— Бо вони їй потрібні, щоб здобути собі симпатії на Україні.

— Чи не перестанете політикувати? Тут я збираю хор, а вони про політику завели. Нехай про війну журяться ті, що у Відні, — і декан Яросевич безцеремонно забрав усіх у садок, де вже був чималий гурт хористів.

Декан подав тон, і паличка диригента енергійно задрижала. Наче за велінням чародія, залунала спочатку тихо, як молитва, рідна пісня, бо рідна була їх земля:

Крилець, крилець сокола дай,
Полечу, злечу в рідний край,
Де тиха хата, наче в віночку,
Ліси, діброви, гай, луги,
А верхи гір сягають зір.

Високими «а» кінчалася пісня, і здавалось, вона летить у простори, сягає зір. Добре кажуть, «де три українці, там є вже хор», — хтось пожартував. «А де два українці, там три партії», — засміявся другий.

Охочих послухати пісень прибувало щодалі більше. Зваблені співом, старі підходили до гурту і спочатку тільки підспівували. Захоплені енергійними рухами палички диригента, розспівалися й вони. Мольові альти зливалися з ніжними сопранами й тенорами, а маестатичні баси вдаряли, як дзвони. Лунала пісня далеко селом, губилася в галях. З-поміж усіх голосів вирізнявся гарний голос Олі.

Гості не мали охоти від'їжджати. Хотілось якнайдовше побути між своїми, бо завтра вже буденний день.

Вітрець, що примандрував з далеких піль, приніс охолду по гарячому дні. Радісно було, бо чи можна сумувати, коли скошені трави так духмяно пахнуть, а ніч розпростала свої зірками обсіпані, крила, і коли так дуже б'ються серця!

— Бачите, пані професорова, яка то справедливість на світі. Усіх просила, щоб заграли хоч одну малу пульку префрансу, — ніхто не хотів, а як почали співати, то всі забули і про політику, і про війну. А вже найкраще з-поміж усіх співає Оля, — сказала Зіновія до Антонини.

— Оля мріє про кар'єру співачки. Співає вона непогано, але дівчина дістала «фіола»² на тому пункті. А найгірше, що Влодко тієї ж думки, і хоче зразу ж, як тільки вона складе матуру, послати її на студії до Італії. На щастя, до цього ще далеко, аж чотири роки, то може до того часу мені вдасться його переконати. І навіщо їй це? Вийде заміж, і кар'єра співачки скінчиться.

— Пані професорова не повинна мати нічого проти співацьких студій Олі. Голос у неї гарний, а нам, українцям, потрібно якнайбільше мистців.

— Мистців, а не співачок. І де буде вона співати? У нашому мандрівному театрі?

— Наш мандрівний театр нам дуже потрібний.

— Але ж бо, маємо там вже Катрю Рубчакову і Софію Стадникову, навіщо нам більше артисток.

— А як вони повмирають, то треба, щоб прийшли інші їм на зміну, — боронила Олю пані Зіновія.

— Т-а-, — нерадо згодилась. — Але скільки те все буде коштувати? Тільки подумати, з невеликої пенсії професора музики удержати дочку в Італії.

Пані Зіновія подивилась на Олю. Вона вирізнялася не тільки голосом, а й личком; воно віщувало гарну панну. Одягнена вона бідно. Гімназіяльний мундурок, пошитий з найгіршої матерії, місцями протертий. Порівняла з елегантно пошитою сукнею мачухи, і все зрозуміла.

НОВІТНЯ КСАНТИПА

Професор Володимир Синенко по від'їзді жінки мів врешті мати справжні вакації. Йому ніхто не забороняв ходити хоч би й цілий день у ранішньому капоті, міг вільно ступати по лакованій підлозі, а що найважливіше, міг, скільки схоче, грати на фортепіяні. Саме з того прийшло до перших родинних непорозумінь. Антонина не була прихильницею музики. Музика спричинювала їй найгірший настрій. А Володимир поступово звик до туркоти дружини так, як звикаємо до настирливих мух уліті: виженеш через вікно, вони через двері влетять.

Була вже четверта по полудні, а Володимир у ранішньому капоті, забувши про світ божий, грав на фортепіяні. Він готувавсь до концерту, який мав відбутися по вакаціях. Якраз грав рапсодію Ліста, коли несподіваний, енергійний стукіт у двері перервав музику. Нерадо встав відчинити двері небажаному гостеві. І надиво, у дверях стояла його дружина, а злісний погляд її не віщував сердешного привітання. За нею стояв фіякер з двома великими валізами. У ту хвилину Володимир хотів послати їх до ста чортів.

Силкуючись удати якнайбільш ввічливу усмішку, запитав:

— Це ти... Антосю?.. Вже приїхала?

— Я! А хто б інший мав бути?

— Не сподівався, що так скоро вернешся... Ти мала приїхати аж під кінець вакацій... Сьогодні доперва двадцять сьомого липня...

— Заплати фіякрові, бачиш — чекає!

— Ти взяла пенсію...

— Не говори багато, а плати!

Володимир вийняв портфель і запитав фіякра, скільки йому належить.

— Один ринський³ і двадцять центів.

— Що? За тих кілька кроків аж один ринський двадцять

центів? Вистачить один ринський. Ці фіякери здерли б шкіру з людини! — крикнула Антонина.

Фіякер, як кожний з його фаху, вмів словами обстоювати свої права, але погляд його пасажирки вщучував, що її лексикон у сварці куди більший від його. Він співчутливо подивився на чоловіка енергійної жінки і продовжував обстоювати заплату.

Володимир поспіхом всунув у руку фіякерові один ринський і двадцять центів так, щоб жінка не бачила.

— Скільки заплатив? — запитала, коли фіякер відійшов.

— Стільки, скільки він жадав. Не випадає мені з фіякером торгуватись.

— Треба було дати ринський. Така є такса.

— Але справді, Антосю, чому ти так скоро приїхала? — вдруге запитав.

— Гарно мене чоловік привітав. Жінка приїжджає з вакацій, а він її питає, чому так скоро приїхала? А що я мала там довше робити? А мій чоловік навіть не вважав за потрібне приїхати до своїх батьків на храм! Всі мене питали: де чоловік? І що я мала сказати? Не приїхав, бо йому приємніше грати на фортепіані!

— Знаєш, маю лекції і готують до концерту, — намагався виправдатися.

— Почувалась, як розлучена!

— Розлучені мають найліпше поводження, — відтяв Володимир.

— Тільки без іронії! Таке у світі діється, а він собі спокійнісенько грає рапсодію Ліста. Чекай, буде тобі незабаром рапсодія!

— Що сталося? Де Оля? Чому не приїхала? — запитав, занепокоєний відсутністю дочки.

— Я так і знала. Нічого в голові, тільки музика та Оля. А світ нехай хоч завалиться!

— Не туркочи, а скажи, чому Оля не приїхала? Чому залишилась у батьків? Може хвора?

— Бо не хотіла вертатися... Ти все тільки про Олю...

— Зажий валеріянових крапель, може заспокоїшся, — сказав Володимир, вже виведений з рівноваги.

— Ось який порядок застала! В сальоні підлога невичищена, всюди повно пороху, — витираючи рукавичкою порох з меблів, далі туркотіла Антонина.

— Це робота служниці, а ти відправила її на час вакацій.

— Я так і знала, що тобі в голові тільки музика! В такий страшний час йому ще грати на фортепіані захотілося.

— Скажи, врешті, що сталося? Чому приїхала?

Антонина, яка весь час ходила знервована по кімнаті та витирала меблі, раптом спинилась, здивованими очима подивилась на чоловіка, рукавичка впала на підлогу.

— То . . . ти нічого ще не знаєш?

— Знаю одне, що твій приїзд додому нічого доброго не віщує.

— Я так і знала! Мій чоловік хоч би вже й гармати на місто стріляли, — нічого не знав би! Всі вже знають, тільки він один не знає . . . Вій-на! Чуєш? Вій-на! Австрія виповіла Сербії війну. Всіх беруть до війська.

Володимира раптом немов хто обухом по голові вдарив. Він резервовий офіцер і підлягає мобілізації.

— Скажи хоч раз спокійно! Ти напевно це знаєш? Чи може це тільки поголоски?

— Якби напевно не знала, не говорила б. Оголошено вже мобілізацію. У Хмельських паніка, наче горить.

Володимир слухає, зовсім приголомшений.

— У такому разі я мушу зареєструватися. Може навіть сьогодні від'їду.

Антонина зрозуміла, що її розмова в такий час була загостра. Вона перейшла на спокійний тон. Як його закличуть до війська, вона лишиться без забезпечення.

— Таке нещастя, хоч би тебе не покликали. Як мені без тебе бути? . .

— Мене напевно не омине війна, я резервовий офіцер. Хіба ще сьогодні поїхати мені до батьків і залишити у них Олю. Тобі самій легше буде прожити в час війни, а втім, якщо бажаєш, переїдеш у село до батьків.

Але Антонині ніяк не подобалося життя у глухому селі. Вона іронічно всміхнулась і взялася розпаковувати валізки.

У СЕРЦЯХ — ТРИВОГА

У церковний дзвін вдарили, як на пожежу. Оце вранці, ще тільки зоріло, приїхали з міста жандарми, привезли якісь червоні афіші і наказали скликати людей. Війна, про яку давно говорили, стала дійсністю. Маніфест, розліплений на громадському будинку, що починався словами: «до моїх вірних народів Австро-Угорської монархії», вияснював причину війни. Над Београдом вже впали перші стріли, ще тільки Росія не стала на оборону «покривдженого слов'янина». Та це могло статися кожної хвилини. Вже сьогодні хто підлягає обов'язкові військової служби, мусів з'явитися до свого полку.

Жінки голосили за чоловіками та синами, а розповіді старих людей додавали ще більшого страху.

— Аби то тільки на війні з сербом скінчилося, то ще було б пів біди, а то кажуть ще й Росія виступить проти нашого цісаря. Російський цар вже після своє військо до кордону, а там його, як «трави і листя», — казав старий фурман Михась, який з причини такої важливої події навіть забув про свої фурманські обов'язки.

— Бо то ви, Михайле, війну викракали.

— Не я, а жиди.

— А як на нашу землю прийде москаль, то не гаразд буде нам усім.

— Хіба вони не такі християни, як ми? Вони тільки жидів не люблять та збиткуються над ними. Обрізують пейси та ще кажуть їм христитися.

— А хіба ми жидівські гадукати,⁴ щоб їх боронили? Обсіли нашу землю та тільки по корчмах пияцтво заводять.

— Якби християнин не йшов до корчми, то вони пияцтва не заводили б.

Чоловіка, який ще пам'ятає італійсько-австрійську війну, обступив гурт цікавих. Він розповідав:

— Офіцер-австрієць як тільки крикнув: «Фор-вертс!»,

а ми як не підемо на італійців, а італійці й собі на нас з багнетами. Так аж до вечора бились, а таки здобули італійські декунки. А скільки тоді крові потекло! А в полку були самі наші хлопці. А потім генерал давав нам ордени. Та й каже він: «Рутенен — добре військо».

— Діду, а скажіть, чи тим, що повмирили, також дали ордени — хтось закепкував.

— Нема чого сміятися! Звісно, і тим дали.

— Та хіба то була війна? От побилися трохи і пішли додому, — продовжував старий. — Читали, що пише пророцтво Михальди? .. Буде ще така війна, що тільки камінь на камені лишиться, а чоловік чоловіка довго буде шукати. Аякже.

— Чого лякаєте молодих, які йдуть до війська. Буде те, що Бог дасть.

Наймичка Явдошка кинула роботу, побігла в сад. Там же її Михайлик. Надвечір їде з хлопцями на асентерунок,⁵ хоче попрацятися.

— А я тебе прошу, Явдошко, абис сі не віддавала, доки з війни не верну.

— Буду тя чекати, буду тя з війни виглядати, мій любий Михайлику.

— Та ще тебе прошу, пильнуй сі та й мою мамку доглядай, вони самі тепер залишаються. А як прийдуть до села жовніри, абис сі на них не дивила.

— Та й не подивлюся ні на кого, а тільки тебе буду мати перед очима, мій Михайлику.

— Яв-до-хо!!! Яв-до-хо!! — гукає з приходства їмость. — А ходи скоріш до хати! От дівка! Война, а вона з парубком у саді завела розмову, та ще й у білий день, не має встиду!

— Їмость не дасть навіть попроситися, — зауважив Михайлик.

— Бувай здоровий, Михайлику любий, та припиши з войска. А тут тобі ще фустина, абис все згадував про наше коханячко... та не забував Явдошки...

— Явдошко! Явдошко! Хоч хвилину зажди, щось тобі скажу.

Але Явдошки вже не було. Тільки мигнула її струнка постать у вишиваній сорочці та чорній запасці, і зникла у дверях приходства.

— Розговорилася ти з парубком, та й забула, що в хаті робота! Кухня не заметена, корови голодні мугукають, свиням їсти не дала, а тут ще й гості. Роман Яросевич приїхав. Мерщій вари каву на підвечірок!

Так то туркоче їмость, але Явдошка вже звикла до її туркоту. Важливе для неї, що Михайлик іде на асентерунок, то щоб не взяли його до війська.

У Синенків сьогодні син Володимир, і Роман, той, що на свято весь час крутився коло Олі. Видно, Оля йому дуже сподобалася, бо кожного дня приїжджає. Тепер якраз приїхав з вісткою, що зголосився до Січових Стрільців. Офіційної бранки ще немає, проте хлопці вже зголошуються на випадок, якби Росія виповіла війну.

Дід трохи кепкує з Романа:

— Дивись, який з тебе буде вояк! Тобі ще немає вісімнадцять літ.

— У нашому війську будуть самі молоді добровільці, а підлягати будемо нашим старшинам. Чого мені вдома сидіти, коли треба воювати за волю України.

— Так, бувало, й козаки казали, коли Січ кликала. Ніхто не тримався маминої спідниці. Іди, Романе, і вертайся щасливо, — каже дід.

Олі теж цікаво дізнатися про те своє українське військо. Вона розпитує, чи будуть брати до війська дівчат, бо щось таке чула.

— Вже навіть деякі зголосились як добровільці: Степанів, Галечко та Дмитерко.

— А чи будуть вдягнені по-військовому? — питає Оля.

— Одягають той самий мундур, що й хлопці.

Бабуня аж руками розвела.

— От дожила часу, що дівчата не мають сорому і вдягають штани.

А дід сміється:

— То вже напевно виграємо війну, коли дівчата беруть у руки зброю.

— І я пішла б на війну. То мусить бути дуже приємно на війні, — каже Оля.

— Дивись, який вояк знайшовся! Чотирнадцять літ, і вже хоче воювати, — каже тато.

— Не чотирнадцять, а вже п'ятнадцять, татку.

АРЕШТОВУЮТЬ

Оля й бабуня пололи в городі і не зауважили, що перед рундик заїхала бричка, а в ній була Яросевичева, Романова мати.

— Мариню! Мариню! Ходи скоріш, приїхала пані Яросевичева, — гукав отець Синенко, вийшовши назустріч гості.

Бабуня здивувалась несподіваною візитою у будній день. Звісно, неділя — час на відвідини. Відколи почалась війна, все обертом пішло... Бабуня зняла фартушок, перечесалася в кухні перед дзеркалом і ввійшла в кімнату.

— Добридень, пані Яросевичева. Взлася з Олею полоти. Кажу вам, відколи війна, до роботи душа не лежить, все в городі заросло бур'яном. Явдоха ходить, як запаморочена, бо її парубка взяли до війська. З Михася немає користи: всюди нишпорить та нові вісті принонить.

— Наш Михась — «жива газета», ще ні разу не помилився. І звідки те все він знає? Я вже з нього сміюсь і кажу: «Ти, Михасю, не повинен бути фурманом, а політиком», — додав отець Синенко.

— Але що то з вами, пані Яросевичева?.. Ви якісь зажурені, наче плакали... Що сталося? — запитала бабуня, помітивши, що Яросевичева не слухала того, про що вони говорили.

— Мого чоловіка сьогодні жандарми арештували і відвезли до табору інтернованих, до Австрії.

— Яким правом?

— Хіба тепер є право, отче-добродію? За те, що начебто він москвофіл.

— Не може бути! Ваш чоловік свідомий українець, патріот. Роман зголосився до Січових Стрільців... Може непорозуміння?

— Тому, що він українець, його, на донос поляків, заарештували. Це їхня інтрига. Хочуть винищити свідомих

українців, а москофілів залишать. Австрійці хіба знають, хто ми? Рутенен, українер, русен. У нашому національному питанні вони зовсім не орієнтуються, і яке їм діло до нас. Ми їм потрібні, коли треба боронити Австрію.

— Австрію, той штучно зліплений глечик, що кожної хвилини може розлетітися, — докинула бабуня.

— Вам треба було б поїхати до старости, може вдалося б вашого чоловіка звільнити, — дораджував отець Сиенко.

— Тепер вертаюся від нього. Він був чемний, як то всі вони «в рукавичках». А коли я йому розповіла, то сказав, що йому дуже прикро, але не може нічого в цій справі порадити, тепер стан воєнний, і він не має голосу. А я певна, що мого чоловіка арештували на його донос.

— Ось дивлюсь у вікно, — розказує Яросевичева, — аж на подвір'я в'їжджає фіра. На фірі двоє скованих чоловіків з нашого села, а коло них жандарми. Один жандарм зіскочив з фіри і питає: «Гдзе ксьондз?» Думаю, певно хочуть розпитати мого чоловіка, що то за люди, і ні в думці мені, відповідаю: «Ксьондз там, біля молотільників». Іду до заарештованих і питаю: «Чому вас арештували? Ви порядні люди». А вони: «А хіба ми знаємо, чому?..» «Не бійтеся, вони певно пішли до отця питати про вас, то вас зараз звільнять». Коли я це казала, дивлюся — жандарм веде мого чоловіка під багнетом. Навіть не мала можливости попрощатися з ним і дати щось на дорогу. Поїхав, як стояв.

— О, маєш свою Австрію! А ти дався б за неї розіп'ясти! — докоряє бабуня. — Ось що тепер вони з нами роблять.

— Та це правда твоя. Аякже, тут Австрія, а там Росія, — як завжди, дід погоджується з жінкою.

— Хоч би швидше скінчилась війна!.. Не маєте «Діла», отче-добродію? — питає Яросевичева.

— Давно вже я не читав «Діла». Тепер пошта ледве раз на тиждень приходить. Нам часопис тепер заступає фурман Михась. Він політик і репортер в одній особі. Звідки про все те він дізнається, Бог його знає. Михась тепер криче, що незабаром буде війна з Росією.

— А наша Оля тільки плаче за батьком. Полемо в городі, дивлюсь, а в неї сльози так і котяться... Влодко тепер у старшинській школі під Віднем; недавно написав. Одне нас

тішить, що може незабаром війна скінчиться, і він не піде на фронт.

На те увійшов Михась. З виразу його обличчя видно, що приніс важливу вістку. Але тоді, як їмость говорить, він не втручається; стоїть біля дверей і тільки кахикає.

Отець Синенко дивиться з-під окулярів і питає:

— Що скажеш, Михасю?

— Доношу, прошу ксьондза, що російський цар виповів нашому цісареві войну... А жиди з-над Збруча на фірах з дітьми та бєбєхами, як хмара тікають від москалів до Відня.

ЛЮБОВНЕ ІНТЕРМЕЦЦО

Оля не так уявляла собі війну і була навіть розчарована. В її уяві війна мала бути така, як про неї читала вона в деяких книжках. Ворог, наступаючи, палив би село, убивав би людей, вона кудись тікала б. А втім може війна десь і проходить так, але у Хмельських вона пройшла непомітно. Спершу чути було глухий гуркіт гармат, згодом гарматні стріли наблизились, і австрійці відступали. А вранці Оля, виглянувши у вікно, побачила на подвір'ї російське військо. Олі було цікаво побачити того ворога, що про нього вона стільки чула. І хоч бабуня не дозволяла, та вона все ж таки через шибу побачила їх.

Російські старшини своєю появою не викликали страху. Вони говорили по-російськи, але були привітні, елегантно вдягнені, часом навіть легко напарфумовані, начебто приїхали на баль або на забаву. Зате грізними видались Олі козацькі частини. У чорних бурках, червоних шараварах, з кривими шаблями, вони нагадували запорожців, бачених на картинах. З-поміж усіх козацьких військ видались Олі найбільш симпатичні кубанські козаки, тому що вони одні говорили по-українському. Вони користувалися найбільшими привілеями і гордо називали себе «вільними козаками».

Село Хмельськи лежить на шляху, що йде до Карпат. Здавалось, без кінця-краю проходили російські дивізії на фронт, а приходський дім був наче заїзним домом. І хто там не квартирував! Офіцери — від звичайного підпоручника аж до генерала, якого солдати звали «високопревосходительством». Це дивовижне слово Оля ніяк не могла вимовити, хоч солдати вимовляли його одним віддихом.

Для господарів лишилась одна кімната і кухня. Але і в кухні повно солдатів! А всіх приваблює Явдошка. Найбільш докучає рудий генералів денщик-москаль. Причепився, хоч тікати від нього. О, Явдошка має з ним клопоту! Увійде до пекарні і зараз залицяється.

— Яв-до-ша, галу-бушка, паедеш са мной в Расею. Будеш бариней. А у меня каров да землі столько, что не посчитать.

Та Явдошка не хоче ні москалевої землі, ані його корів.

— Відчепіться від мене! Не треба мені вашої землі, ні ваших корів! І не Явдоша я, а Явдоха!

— Вот упрямая хахлушка! І сахару дал би, кагда пошла би со мной гулять. Єй Богу, дал би!

— Гуляйте собі самі з своїми баринями, а мені дайте спокій, бо як не відчепитесь, то, хоч ви й військовий, а маконом потягну.

Після Явдошчиної відповіді москаль утихас, та й каже до другого солдата, якого у війську звать Ванькою:

— Слушай, Ванька, ти малорос, то ана тебя полюбіт.

Але Іван не вміє так нахабно залицятись, як москаль, хоч Явдоха йому сподобалась. Бо кого б вона не причарувала своїми, як небо, голубими очима, що у них і радість, і смуток, та стрункою, мов тополя, поставою! «Цілу Україну обійти, а такої не знайти», — думає Іван.

*

Знову ж у золотоволосу Олю влюблені всі офіцери-квартиранти. Це Олі підлещує, хоч вже не одному гарбуза піднесла. І чого то вони до неї чіпляються. Для Олі вони вороги, тому на них і дивитись не хоче, та ще їхня російська мова до серця не доходить. Якби тут був Ігор, то йому вона гарбуза не піднесла б. Ігор і тепер ще — лицар її зідхань . . .

Осінь цього року розкішна, чудова, наче та розсміяна молодичка. Кинула на землю усе багатство фарб від найтемнішої пурпурової до ніжносиньої пастелі. Шелестить пожовклим листям, як шовковою спідницею, усміхається сонцем. А за нею старі парубки-гарбузи викотили свої лісі голови аж на перелазі. Пролітає сіре павутиння, чіпляється за глечики на тинах, за соняшники та мальви. Воно догнало Олю, обвинулось довкола її золотого волосся, зв'язаного синьою стрічкою. Оля йде у сад. Приманив її запашний осінній ранок та спілі сливи і червоні яблука. Оля взяла з собою дідового «Кобзаря». Взяла його не на те, щоб читати, а щоб по-

казати, що вона тих москалів зовсім не боїться. «Кобзар» у царській Росії заборонений, але вона не боїться ні їх — москалів, ні царської Росії.

Оля розгорнула книгу, сіла на лавку, ніби читає.

«... І чого то всі офіцери до мене залицяються? — обурюється Оля. — А найбільше той молодий поручник, що вже тиждень квартирує в нашому домі. Чого він чіпляється? Як тільки побачить мене, зараз зачинає розмову: «Здрастуйте, Ольга Владіміровна. Как ваше здоровье? ..» Або іншим разом. «Почему вы, Ольга Владіміровна, всегда грустна? Почему не хатите со мной разгаваривать? Давайте пайдьомте гулять».

Вона йому колись такого гарбуза піднесе, що й не стямиться. Бач, москаль, з українкою хоче зачинати любов. Виелегантувавсь, як на баль, острогами вицокує і шабелькою побрязкує. Дон Жуан в російській уніформі. І де такому воювати з нашими Січовими Стрільцями?

Оля так і знала, що він зараз підійде. Навмисне розгортає книгу на сторінці поеми «Катерина» і наче читає, а серце тільки: стук-стук.

Нехай зачне розмову, то вона скаже йому, що москалів, займанців української землі, і знати не хоче. Вона вміє відтяться.

— Здравствуйте, Ольга Владіміровна! — Поручник козирнув і брязнув острогами.

Наче не помічаючи, відповідає:

— Добридень.

— Ви, Ольга Владіміровна, самі гуляете? ..

— Бачите, сама. І не гуляю, а сиджу, — задирливо відповідає, кирпатенький носик встроївши у книгу.

— А вам не грустно?

Питання залишається без відповіді.

— Ви что-то очень интересное читаете... Можно узнать, что это такое?

— Коли вмiєте читати по-нашому, то прочитайте.

— Гм... «Кобзарь» Шевченко...

— Так, «Кобзар» Шевченка, — зухвало відповідає.

— Разрешите сесть возле вас...

— Як болять ноги, сідайте.

Після такої невічливої відповіді поручник несміло сідає на крайок лавки. Оля ніби не бачить його і читає далі.

— Да-а... — багатозначно вимовив поручник і зробив павзу. Потім усміхнувся і несподівано продеклямував з пам'яті Шевченкові слова, вимовляючи їх цілком по-українському:

Кохайтесь, чорнобриві
Та не з москалями,
Бо москалі — чужі люде,
Роблять лихо з вами.

— А ви звідки це знаєте? — здивовано питає Оля.

— С ваших глаз, что с ненавистью глядят на русских.

— Ви вгадали, — каже Оля.

— Ольга Владіміровна, бросьте книгу, пайдьомте гулять.

Оля вирішує, що тепер прийшла пора сказати те, що вона думає. Взялася за боки, ненависно глянула на офіцера і каже:

— Так і знайте, відколи ваші «руські» зайняли Галичину, мені нема охоти гуляти.

— Ольга Владіміровна, ви слішком смела. Тепер війна, такі розговори заперещени, і «Кобзарь» тоже...

— А я не боюся ні вас, ні вашого царя. І знайте, ненавижду вас тому, що ви москаль! А я потанцюю, ще й як потанцюю, як вас, москалів, ні одного не буде на нашій Україні! — одним віддыхом випалює Оля.

Молодий поручник дивиться на дівчину, бере її малі рученята в свої долоні і по-українському каже:

— Олю, зрозумійте, не можна так говорити... тепер війна, чимало у війську шпигунів... За таку балачку Сибір... Нам заборонили говорити по-українському... Я українець...

Оля слухає слів поручника і вперше одверто глядить на його очі, а вони такі, як безхмарне небо. Такі очі ніколи не скажуть неправди.

— То значить... ви... не москаль, а українець?.. Хто б подумав... а я тому з вами й говорити не хотіла.

— Заборонили говорити по-українському... війна... бояться.

— Значить, справді, ви — українець, наш?..

— Ваш, Олю Володимирівно. — А очі поручника радісні, сяйливі.

— Тепер, як я дізналася, що ви українець, то наче іншим видається мені.

— А ви мені, Олю, зразу, як тільки я побачив вас, казковою русалкою здалися. Таке золоте волосся, і блакитні очі, як у мавки з «Лісової пісні».

Відтоді вони стали друзями, якщо можна дружбою назвати почуття двох молодих людей. Оля тільки думає про поручника і не береться до книг, привезених з дому. Дід кожного вечора перепитує лекцію, а Олі зовсім нецікавий Гомер та його «Іліяда» і «Одіссея». Нехай біс з «Іліядою!» Олі цікавіший поручник. Дід тієї думки, що москалі в Галичині не вічні, а як закінчиться війна, прийдеться Олі вертатись до батька. Тому то він і наганяє дівчину до науки.

Бабуня своїм жіночим оком укмітила, що між Олею та «москалем» щось наклеюється. Вона гірш, як жандарм, крок-у-крок наглядає за Олею, так що й не можна поговорити. Поручник потайки через Явдошку передає листи, просить вийти до саду. А як вийти, коли всюди бабуня й бабуня? О ти, бабуню! Хіба ти вже забула, що й ти була колись молодію?

А кожний осінній ранок все кращій і кращій. Поручник по саді походжає і думає: може хоч сьогодні вийде його синьоока мавка? Що ж, загнувалась, не хоче говорити з «москалем»? Химерне ж бо серце дівоче! Чи може бабуня та дідусь не дозволяють? Здається, це останнє, бо поручник вже зрозумів непривітний, а то й ворожий, погляд паніматки та панотця. Він вже й солодким словом хоче піддобритися. Приніс дідові справжнього «Месаксуді» — тютюню. А дід тільки глянув на нього та на «Месаксуді» і каже: «Тютюн „Месаксуді” для мене загострий, курить самі. Я змішав горіхове листя з капустяним, покритив і курю». Поручник дістав облизня від діда і пішов.

Дізнавшись, що паніматка любить каву, він приніс найкращу турецьку.

— Матушко, — каже він, — будь ласка, візьміть у дарунок від мене оцю каву. Візьміть, покуштуйте.

Бабуня, хоч як їй кортіло, відмовилась узяти спокуси-

вий дарунок. Бо взяти каву — значить дозволити Олі піти до саду.

— Відколи почалася війна, — виправдувалась бабуня, — ми відвикли від правдивої кави. Я сушу жолудь і мелю на млинку, то виходить, як правдива кавка.

Отже поручник удруге дістав облизня, на цей раз від бабуні.

Так хочеться ще хоч раз поговорити з Олею насамоті! І поручник ходив до саду щовечора. А які ж бо чарівні вечори на нашій Україні, коли то з-за лісу вийде «круглолиций» і освітить старий приходський сад! У такий ясний і тихий вечір чекання тільки час до часу впаде з дерева яблуко й покотиться, і знову тиша... Та Оля не вийшла...

Однак поручник діждався щасливого вечора. Якось бабуня раніш пішла спати, а Оля побачила поручника в саді і наче ненароком прийшла туди й собі.

— Олюню, серденько, я кожного вечора ждав вас. Думав, ніколи більш не буде нагоди нам зустрінутись.

— Бабуня і дідуньо не дозволяють...

— Я думав, гербуєте «москалем», а на душі було так тяжко.

Олі від тих слів так любо. Ще досі ніхто так гарно не казав Олі... Думав: «Гербуєте...» О ні, вона ним не гербує... вона його кохає... Які ж бо то очі у нього... Очі такі ясні, що своїм чаром беруть у полон, а уста... обіцяють перше щастя кохання.

Нехай бабуня і не дозволяє, а вона таки буде вечорами виходити до саду!

Однак не так то легко здійснюються бажання молодій дівчині, коли бабуня до пізньої ночі вишукує собі роботу вдома, а дід наказує перечитувати «Іліяду» та «Одіссею». Після щасливої зустрічі місячної ночі Оля не мала можливості увечері вийти до саду, щоб погуляти з молодим поручником. Ще удень перекинуться двома-трьома словами, а тоді все впору надійде бабуня або дідуньо. Даремно жде поручник у саді на свою мавку. Що ж робити? Адже незабаром піде на фронт, то слід хоч з Олею попрощатися.

Коли останні соняшні промені, як заблукані мандрівники, стомлено сідають на зораних полях, тануть і зникають, а слідом за ними приходить присмерк і млою повільно обкутує село, лунає молитва військовиків. Здається, то не живі люди, а духи померлих урочисто скандують в унісон: «От-че наш іже есі на не-бе-сех, да свя-тітся імя тво-є...»

По молитві аж до світанку дозвілля.

У гаї заблукалася гармонька і одноманітно терликає:

Маруся отравілась, в больничний дом везуть...

Золотими нитками вплітається в гармоньку українська пісня. Спочатку тихо, як повів вітру, лине селом. Засоромлена, втихає гармонька. А пісня щомиті лунає голосніше:

Реве та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива,
Додолу верби гне високі,
Горами хвилю підійма.

Заслухалися старі й молоді. Дівчата вийшли на вулицю, а старі поприсідали на призьбах.

— Чуєш, це наші хлопці, кубанці-українці співають! — кажуть одно одному. — А в душах радісно, і на очах сльози.

У такий вечір постукав поручник у двері. Завтра вже піде з полком на фронт, хотів попрощатися. У Синенків, опріч діда, бабуні та Олі, нікого чужого не було. Поручник уперше заговорив вільно по-українському у їхній господі.

— І хто б думав, що ви українець? — сказав дід. — Оля все мені казала, що ви українець. Не вірив. Думав: хитрий москаль прикидається українцем, хоче дівчині голову закрутити... А то, якби був знав, що ви українець, не відмовився б від «Месаксуді». Кортіло закурити, але думаю: від москаля не візьму... Сідайте, поручнику... Що доброго нам скажете? — Це така дідова звичка питати.

— Завтра іду на фронт у Карпати, прийшов попрощатися...

Олі від тих слів стиснуло щось за серце. Здається, ось-ось заплаче.

— Ідете на фронт... що ж вдіяти? Війна... — каже дід.

— Я хочу вас перестерегти, панотче... будьте в розмовах з квартируючими офіцерами обережні... головню Оль-

га Володимирівна. Чимало шпигунів, тепер стан воєнний. Галичина, цей український острів, не на руку Росії. Вчора заарештували і вивезли на Сибір митрополита Шептицького.

— Нашого митрополита? Невже ж це можливе?

— Він для них небезпечний. Його слово грізне, як меч.

Отець Синенко дивиться на молодого поручника і в його очах бачить стільки щирости! Цей хлопець іде в Карпати проти своїх, Січових Стрільців. Може навіть від його руки впаде Січовий Стрелець, а може тамтой його... Священик хоче сказати поручникові щось таке важливе, але його мова не вискаже всього.

— Поручнику, в Карпатах Січові Стрільці. Вони б'ються проти Росії за волю України! Прокляття долі, що приказує їти братові проти брата!

— А я вам клянуся, панотче, що на фронті не підійметься моя зброя проти Січового Стрільця. Брат брата не мусить убивати.

Це сказав у російський шинелі не ворог, а своя, рідна людина, українець, який не піде проти свого брата.

Зворушений отець Синенко цілує поручника і каже:

— Нехай тебе, сину, Бог береже, і дай Боже, щоб діждав ти вільної нашої України. А як будеш вертатися, не забудь про Хмелиськи.

В очах у Олі сльози. Завтра його вже не буде. Тут наче щось дуже дороге було в серці, і раптом його не стало. Завтра вже садок не вабитиме Олю. Щоб хоч могла попрощатися, сказати йому щире слово на дорогу, так і на цей раз дідуньо та бабуня разом з ними.

Цілу ніч Оля поплакувала. У досвіта, як вирушав полк, вона непомітно виглядала у вікно, дивилася, доки з вд'їжджачим військом не зник поручник.

На те увійшла Явдошка.

— Не плачте, паннунцю... Не плачте, голубонько... Адіт, мій Михайлик пішов на войну...

— Коли я його так дуже люблю.

Явдошка гладить волосся панночки і каже:

— Паннунцю, це ще не кохання; це тільки маленька квітка, проліска кохання.

НА РІДНІЙ ЗЕМЛІ

Дід вдало назвав Михася «живою газетою», а також подумав про нього, що він повинен бути не фурманом панотця, а розвідником. Окрім талану до торгу з жидами, у нього був хист розвідувати поміж військом, що діється на фронті і взагалі у світі. Михась також умів вимантити у фронтовиків не тільки «Месаксуді», а й інше їхнє добро. Коли б ви увійшли в його кімнату у шпихлірі, то побачили б там цілий музей. А все в порядку поскладане. На полицках дослівно все: тютюн, цукор, м'ясні консерви, мило «земляничне», з Одеси чай Висоцького, французькі парфуми, ремінь на чоботи, гудзики, і навіть такі небезпечні тепер речі, як набої до карабіна, офіцерські кашкети, військові чоботи, гімнастюрки, стара, крива козацька шабля. На стіні, побіч святої Варвари, висить нотна обгортка вальса Присовського — «Осеннія мечти». Обгортка не має нічого спільного з осінню, бо на ній намальовано гаряче літо та козака з дівчиною коло криниці. Але Михась на малярстві не розуміється, йому до вподоби малюнок. Подобалася йому романтика, показана на ньому. І одного вечора, коли в селі оркестра грала вальса, він украв його в самого диригента. А як його запитали, навіщо те «барахло», то він відповів: «Усе може придатися».

Михась усіх знає, почавши від звичайного рядового, кінчаючи самим генералом — «високопревосходітельством». А через те, що Михась у військових рангах не розбирається, то кожен, хто має зірку на еполетах, вже у нього — «високопревосходітельство».

Через своїх багатьох знайомих вже деякий час Михась поширює вістку, що незабаром зачнеться в Карпатах офензива і прийдуть Січові Стрільці. А коли хвалькуватий москаль питає, чи далеко до «Вени», то він йому відповідає: «так далеко як від нас до неба, а тобі, куций москалю, не бачити нашого цісаря».

У плянах російського командування було-здобути гори Карпати і перейти до Угорщини. Звідтам вже недалеко й до Відня. Плянам перешкодив наступ Січових Стрільців, які очайдушно кинулись на ворога. По двох днях боїв під Маківкою, в Карпатах, не тільки стримано російське військо в поході на Австрію, а й примушено його відступати. Через деякий час ціла Галичина була вже звільнена від російського війська.

Повеселішала Оля від вістки про батька. Він ще не був на фронті і незабаром мав приїхати до них на відпустку.

Також Явдошка діждалася свого Михайлика. Одного дня увійшла до пекарні Семениха, і така рада, як ніколи.

— Написав може Михайло? — питає Явдошка.

— Приїхав на урльо^б. Сплю вночі, а тут хтось стукає. Відчиняю, і очам не вірю: Мій Михайло! Аж заплакала з радості. А він: «Не плачте, мамо . . . це я приїхав на урльо».

Явдошці серце з радості застукало. Розпитала б більше про нього, та як питати, коли в пекарні їмость? Через тин зиркала і таки вгледіла на подвір'ї Михайла. А він тільки сказав: «Абис вечір вийшла в сад». Більш нічого не міг сказати, бо йшов з церкви панотець. І довгий видався Явдошці той день, як ніколи. На сонце раз-у-раз споглядала, коли то вже воно на захід перекотиться. А воно глузує з Явдошки, ясно світить і наче спляче посувається. Ледве діждала вчора.

І тільки, як панотець та їмость пішли спати, вона шгнула до саду. А там вже Михайлик чекає.

— Явдошко! . . . Думав — не вийдеш у сад . . . А я так забанував за тобов! Давай, най надивлюся на тебе . . . Ой, і змарніла ти, небого . . .

— Горе тільки рака красить . . . Тужила за тобою . . . А ти ще кращий, як був. Та й у мундурі, як офіцер.

— Бодай би я того мундура ніколи був не вдягав. І скільки через него людської крові! Як іду до штурму, то стаю гірш тварини. Як не уб'єш ворога, то він тебе вб'є. Ще перед штурмом дають руму, щоб бути п'яним. Та й не хочу тепер про те згадувати . . . Розкажуй, Явдошко, про себе . . . З москалями не любилася? Бо якби знав, то й говорити з тобою не захотів.

— Михайлику, я, oprіч тебе, ні на кого не дивилась. А тих кацапів, що чіплялися мене, вмiла відштовхнути. Не раз і по писку треба було дати.

Довгі-довгі поцілунки, і тільки слова кохання, вірного, незабутого.

— А ти мені весь час перед очима стояла. Чи в декунках⁷, чи на стійці, чи піду на розвідку, думаю про Явдошку: «Та й що вона там тепер, небога, робить? Чи не забула вона мене?» Та й фустку, що ти мені її дала, все носив при грудях. Як застрелять, то хоч най з фусткою умру, легше буде». Ляжу в декунках спати, але і сон не береться. Вийму фустку і дивлюся на неї: «Це її моя Явдошка дрібним стібом вишивала, та й чи згадує вона тепер мене?» Жовніри сміялися з мене, плаксієм прозвали.

А далі до пізньої ночі цілуваннячко та милуваннячко. Як тільки війна скінчиться, Михайло пішле до Явдошчиної мамі старостів, то щоб рушники були готові.

Явдошка розцвілася, як маковий квіт. У неї рушники вже давно для нього вишиті її руками. І якби могла, то взяла б в обидві пригорщі те своє щастя, нікому б не дала.

— Явдохе, ти зовсім учаділа, — туркоче їмость. — Жодна робота тебе не береться; дивися, скільки тарілок набила.

Стара їмость вже здогадується, хто причиною того лиха. А Явдошка проковтне гірке слово їмості і далі думає про Михайлика. Нехай туркоче, не вік їй у неї служити. Вернеться з війни Михайлик, буде своя газдиня.

Справді, Явдохе стільки начиння побила, як ніколи. Добре, що за неї заступається Оля, всю вину беручи на себе.

— Сервісовий таріль розбила? — кричить на Явдоху бабуня.

— Ні, бабуню, то я розбила, ненароком випав мені з рук... не гнівайтесь на мене, бабуню... — І як бабуні гніватися на свою внучку?

Чотирнадцять щасливих вечорів скоро проминуло. Михайлові треба вже збиратися в далеку дорогу, їхати до війська, на італійський фронт. Мати злагодила синові ще теплий, щойно спечений хліб, сало, нарвала в саді «спасівок» і, плачучи, проводила сина аж за ворота... «Чи побачу я тебе ще коли, мій Михайле, сину?» — голосила. Вона довго сто-

яла біля воріт, аж доки Михайло не зник за закрутом цісарської дороги.

Коли Михайло був вже далеко, ще раз оглянувся, і такий великий смуток та жаль його огорнули. «Не побачити мені більше ні моєї мами, ні моєї Явдошки», — підказало його серце.

А мати ще стояла і голосила: «Михайлику, на кого ти мене лишаєш?..»

«Щоб хоч ще раз побачити Явдошку», — подумав. Зійшов з бруківки і польовою стежкою подався до приходства... «І чого я, як заворожений, блуджу ксьондзівським подвір'ям?..»

Навіть не знає, як він опинився у приходській пекарні. А там, опріч Явдошки, ще й панотець, який дивиться на нього з-під окулярів недобрим поглядом. Михайло знає і розуміє цей погляд.

— Слава Йсу Христу... — підійшов і поцілував руку.

— Навіки слава!.. Що скажеш? — питає і ще грізніше дивиться на нього.

— Та... я прийшов... води напитися...

— Напитися води? А хіба у твоїй криниці вода висохла, що йдеш аж у приходство?

— Хотів ще з ксьондзом попрощатися... іду на фронт до Італії. Хто знає, чи вернуся...

Отець Синенко щось подумав і мабуть жаль йому стало молодого парубка; згадав свої парубоцькі літа, і тільки всміхнувся, та й каже до Явдохи:

— Іди, Явдохо, до сіней з парубком, попрощатися. Та не барися, роботи в хаті багато.

*

Літо тисяча дев'ятсот п'ятнадцятого року було для всіх щасливе. Яросевичева діждалася повернення свого чоловіка з табору інтернованих. Звільнитися з Талергофу йому вдалося завдяки синові, Романові. Ярославич піклувався про звільнення і в цій справі написав до стрілецької команди. Там він розшукав свого сина. Роман дістав відпустку і поїхав до батька. То був обведений дротом табір, до якого потрапи-

ло багато свідомих українців через доноси. Тоді якраз у таборі поширився черевний тиф і Роман навіть не міг бачитися з батьком. Кінець-кінцем, за допомогою стрілецької управи Яросевича випустили і дали довідку як «невинно арештованому». Як тільки москалі пішли з Галичини, Яросевич вернувся на свою парохію.

Приїхав на відпустку також Роман. Повеселішало приходство, а він не може натішитися своїм рідним куточком. Його всюди повно, він з тих, що навіть, умираючи, буде співати. Звозить з поля збіжжя — співає; бігає по хаті, наче малий хлопчик, — також співає:

Бо війна війною, в ній є божа сила:
Як не заб'є тебе гостра куля,
То копитом від «фаркїхи»⁸ вб'є кобила.

І хоч у Романа тенор, цю пісню він співає басом, на октаву нижче, а кінчає гробовим найнижчим «це».

— Ромцю, перестань вже співати про ту кобилу, що має вбити Січового Стрільця. Заспівай щось поважне, сумне, — каже мати.

— Сумне най співає ворог, а не ми!

Не плакати нам і сльози не лить,
Най плаче москаль, най плаче поляк . . .

— А бодай тебе, ти а все знайдеш пісню, — сміється мати.

— А знаєте, мамцю, ми в коші мали товариша Осипа, що влюблювавсь у кожну дівчину, то ми про нього пісню уложили.

Роман робить глибокий реверанс і запрошує маму до танцю. В такт вальсові приспівує:

Як з Бережан до кадри січовики манджали,
То краялось серденько із горя і з печалі.
То краялось серденько в хорунжого Осипа,
Як нам з очей зникала та Золотая Ліпа.

Прощай, моє серденько, прощай, моя Галюню,
Бо вже нас розлучає та доля нещаслива.

Роман кланяється і садовить маму на крісло.

— А бодай тебе! Взяв би якусь панянку до танцю, а не мене, стару! — сміється мати.

Роман співає:

... Ірчик, Ірчик, личко в тебе, як папірчик...

Та, ще не докінчивши співати, питає:

— А де Оля? Давно її бачив.

— Ага, то сюди стежка в город. Оля виросла, ти б її не пізнав. А вигарніла, вже правдива панна. Така довго не буде дівувати.

— Ойо-йой! Мамцю, та ви мені такого смаку додали, що я зараз би з нею женився. Але хіба вона такого стрілецького «фрайтера»⁹ захоче?

— Коли ти хочеш бачити Олю, то завтра поїдемо до Хмелиськ. Тепер у них батько Олі, професор Володимир. Ти поговориш з Олею, а ми, старі, й собі наговоримося. І справді, відколи тато приїхав з Талергофу, ми ще не були у Синенків. Треба провідати їх.

*

У Хмелиськах весело, так наче б не було війни. Передвоєнні спокійні часи вернулися. Тільки розмова про війну нагадує, що вона ще не скічилась.

Оля та батьки не можуть натішитися Володимиром. Він, у ранзі поручника австрійської армії, приїхав з Відня.

Увечері несподіванка. До Синенків приїхала родина Яросевичів. Роман вистроений «на останній гудзик» у мундурі Січового Стрільця, на голові мазепинка, а на ній синьожовта рожечка.¹⁰ Яросевич з нерозлучною диригентською паличкою в кишені реверенди. Тут є Володимир, Оля, найкращі співаки, тож хор може вдасться організувати.

Одначе тепер у Синенків більш цікавляться політичними новинами, а не співом та музикою. Отець Синенко хоче знати, як то вдалося Яросевичеві звільнитися з Талергофу. Розпитує.

— Нечуване, щоб Австрія так мало цікавилась нами і взагалі мало знала про нас. Саме тепер, коли наші Січові Стрільці борються проти Росії, Відень до таких справ зовсім байдужий. На донос жидів та поляків австрійські урядовці

повиарештовували свідомих українців, а москвофіли їм дали провадять свою проросійську роботу. Ось наприклад, знаний адвокат Дудикевич дістає російські рубли на агітацію.

— А наші ще й тепер Австрію вважають за свого союзника, з докором каже Яросевич.

— Бо російський велет куди грізніший.

— Велет на глиняних ногах. Кожна війна кінчається для нього невдачею.

— Що було під Маківкою? Невеликий відділ Січових Стрільців брав у полон по сотні російських вояків.

— Тому, що то були українці, які, дізнавшись про Січових Стрільців, добровільно здавалися.

— Кажуть, що приготовляється австрійська офензива на Україну. Наше Січове Стрілецтво напевно зискає симпатії населення. А якби вдалося здобути Україну і прилучити її до Австрії, ми, певна річ, по війні дістали б більші права, може навіть автономію...

Яросевич в опозиції. Він не може забути Талергофу.

— Нонсенс, панство, великий нонсенс. Як може мала Австрія, зліпок народів, володіти сорокмільйоновим народом? Скоріш, навпаки. Україна по війні мусить бути самостійною.

-- З яким устроєм? Монархічним, гетьманським чи республіканським?

— Але ж бо панство, ще не маємо держави, а вже питаємо про устрій. А я вам ручу, якби нам вдалося відзискати самостійність, ми б сварилися — гербом має бути тризуб чи лев. Ми дуже дрібничкові. Це причина нашого віковичного роз'єднання. Ми ще не доросли, щоб зрозуміти, що ми один великий нарід, велика держава, з устроєм таким, який нам продиктують історичні обставини.

Романові цікавіше поговорити з Олею. Оля однак нерадо вислухує компліменти та не сприймає захоплення нею молодого стрільця. Даремні твої сподівання, стрільчику Романе. Залишишся для неї тільки другом, іншого почуття від неї ніколи не діждешся. Квітка кохання не в кожному серці розцвітає. Тому Оля дипломатично уникає розмови з стрільцем про кохання і щоразу переходить на загальні теми. Роман брав участь в бою під Маківкою. Їй цікаво почути про те від самовидця, учасника того бою. Вона рада б знати як-

найбільше про Січових Стрільців, що борються за вільну Україну.

Бабуня з Яросевичевою ведуть балачку про свої жіночі справи.

— І гарно вашому Ромцеві в стрілецькому мундурі! Пригадую, недавно було, як приїздила я до вас, то Ромцьо — маленький хлопчак — бігав попід стіл, а тепер вже вояк.

— Так, так, пані Маріє, час скоро летить. Сама не знаю, коли наш Роман виріс. Він у нас наймолодший. Дочки повіддавала, пішли з дому, наче їх і не було. Що ж, наважився іти до Січових Стрільців! Щоб швидше по війні, пішлемо до міста далі вчитися.

— Ваша правда, пані. Оля також у селі через ту війну марнує час. Мій старий трохи її підучує, але що з такої науки? А тепер вже не тільки хлопцеві, а й дівчині, потрібні науки.

Щось бабуня задумалась. А по хвилині питає:

— На кого то буде Ромцьо вчитися?

— Пішлемо його на теологію. Нехай наш священничий рід не вимирає.

— Що то ми вже нашого Влодка просили, щоб ішов на теологію! І який то фах собі вибрав? Бо що то «музика»? А був би ксьондзом, перебрав би парохію і господарство по нас так, як ми по, блаженної пам'яті, тестю отцю Іліяріонові. А так перейдуть Хмелиська до чужих рук.

— Хто знає, пані Маріє, чи до чужих? Вашій внучці Олі може трафитися якийсь теолог, і Хмелиськи залишаться при них? — Це прозорий натяк на одружіння Олі з Романом, і Марія це покмітила.

— Нехай би Бог дав Олі такого чоловіка, та ще щоб був з ксьондзівського роду. — Це також натяк на Романа. Роман в уяві бабуні вже майбутній священник у Хмелиськах. Він з ксьондзівського роду, ще й син декана.

У ЗАГРАВІ ВЕЛИКИХ ПОДІЙ

Війна, що розгорілася, проходила зі змінним щастям. Ніхто у своїх передбаченнях не взяв під увагу сили російських військ. По кількох успішних проривах Січових Стрільців та австрійського війська, фронт задержався, а коротке часописне звітлення «на фронті без змін» означало відступ. Галичина вдруге попала під російську займанщину.

Здогади та вигадки перемішувалися з справжніми подіями, однак про правду, що діється в світі, трудно було дізнатися. У російському часописі, що вряди-годи попадав до приходства, писали про неодмінну перемогу Росії.

Єдиним щоденним репортером був фурман Михась, який, всюди мишкуючи, щоразу приносив перебільшені грізні новини. «Та їх там, як трави та листу!» — казав він, коли озброєні військові частини проходили селом. А як солдати питали його, чи далеко до «Вени», то він вже відповідав стримано, не так бундючно, як колись. Тепер він помирнів. Взагалі ж Михась, наділений великим розвідчим таланом, нишпорив скрізь, заводив знайомства навіть з офіцерами найвищих рангів, хоч, бувало, натрапляючи на звичайного прапорщика, вважав його за генерала. Так чи інакше, від будь-яких військовиків він намагався розвідати, що діється на фронті. А тому, що його відомості завжди були точні, вони заступали у приходстві газету. Дід вже навіть з вигляду Михася дізнавався, з якими вістками він приходив. Коли Михась похнюплений, це був знак, що вісті недобрі. І справді, фронтові звітлення Михася були щораз безвиглядніші для Австрії та її союзників. А коли нарешті Америка вступила у війну, то було схоже на те, що Галичина залишиться під Росією.

Дід мав у шафі, заховану між метрикальними книгами, стару мапу. Вислухавши Михасевих звітлень, він брав її з шафи, перевіряв воєнну ситуацію і переконувався, що відомості фурмана точні, та що Австрія війну програла.

Одного дня, коли дід з розложеною на столі мапою обмірковував, чи ще є якась можливість повернення австрійських військ, несподівано вбігає в кімнату фурман Михась. Очі світяться, а він з радості скаче.

— Що ти, Михасю, гопака танцюєш? — питає дід і здогадується, що фурман приніс добру новину.

— Як я отцеві духовному скажу, то отець не повірить, що сталося.

— Що таке? Кажі мерщій!

— Лево-руція! Лево-руція в Росії! Царя вже нема, загарштували, і кажуть, тепер буде свобода, і не буде війни.

— Що ти верзеш, Михасю?

— Я знав, що отець духовний не повірять. Але присягай-біг, що правда. А між солдатами то така радість! З самого досвіду п'ють горілку та на гармонію грають. А тільки наше «високопревосходительство» генерал носа похнюпив, бо кажуть, таких, як він, будуть називати товаришами, та й зірки на мундурах позривають.

Дід слухає, та не вірить, хоч Михась для нього авторитет.

— То тебе на сміх взяли за те, що ти все розпитуєш про війну, а ти й повірив. Уважай, щоб собі, та й мені, біди не напатав.

— А хіба я, прошу ксьондза, хоч раз збрехав? Як мала бути війна, казав, що буде війна. Як цар російський нашому цісареві виповів війну, також сказав; як мали прийти наші Січові Стрільці, сказав; а тепер кажу, що леворучія в Росії, і царя нема. А тут ще й газета. Роздавали солдатам, то я взяв одну, щоб ксьондзові дати. Ксьондз письменні, то прочитають, що там написано.

Дід узяв газету, і справді, все було так написано, як Михась казав. На першій сторінці «Военних Известій» великий наголовок: «Революція, зречення престолу царя Миколая II». Далі йде докладний опис подій, що розігралися в дні 17 березня 1917 року.

Михась стояв і слухав. Коли ж отець Синенко прочитав газету, він звернувся до нього:

— Я хотів би щось ксьондза поспитати . . .

— Питай, Михасю.

— Я хотів би знати, як то тепер буде? Чи буде та Україна, що за неї воювали Січові Стрільці? Я темний хлоп, а ксьондз вчені, то все знають. То скажіть, отче духовний, як то воно тепер буде? . .

Отець Синенко вперше задумався над таким важливим питанням, що почув його від неписьменного фурмана Михася. Він зрозумів, яку велику відповідальність взяв на себе тисяча дев'ятьсот сімнадцятий рік. Чи весь народ, роз'єднаний кордонами, зрозуміє важливість хвилини? Чи стане він разом до будови своєї держави? Чи не поділиться на партії, що підуть одні проти одних? То були думки, що сумнівом вкралися в душу священика.

Михась тримав шапку в руці і чекав на відповідь.

— То як то буде тепер з Україною? Чи леворуція принесе волю Україні, що про неї писав Шевченко? . . Скажіть, отче духовний.

— Над тим я думаю. Щоб волю здобути, треба великих зусиль всього українського народу, треба однієї думки, одного провідника. Росія, яка б вона не була, царська, демократична, чи будь-яка інша, ніколи не погодиться на самостійну українську державу. Треба буде з ворогом змагатися за волю. Але чи український нарід це зрозуміє? Чи, поділившись на партії, за підшептом москалів та змосковлених не піде проти своїх? Колись Шевченко так сказав:

«Та не однаково мені,
Як Україну злії люди
Присплять, лукаві, і в огні
Її окраденою збудять . . .
Ох, не однаково мені!»

Шевченко побоювався, щоб національні вороги українців не приспали України, що відроджується і стає до боротьби за своє самостійне існування. Цього я теж боюся, ой, боюся, Михасю!

А Михась, похнюплений, почухав потилицю і . . . зажурився.

— То мала б піти надармо кров наших Січових Стрільців?! — сумовито озвався він.

ПОРУЧНИК СЕРГІЙ ПРОКОПОВИЧ БЕЗРУКИЙ

Сто двадцять четвертий полк, посланий на карпатський фронт, застряг у Хмелиськах якраз в день березневої революції. Він, наче навантажений віз без коней, залишився на середині болотистої дороги. Саме через те Сергій Прокопович Безрукий, поручник згаданого полку, вже довгий час квартирував у домі Синенків, радіючи, що трапилась нагода по довгих військових мандрах відпочити у затишному кутку. Приходство у Хмелиськах нагадувало йому хлоп'ячі роки у свого діда, православного священика на Київщині. То були найкращі часи його дитинства. З виїздом батьків до Петрограду перервався зв'язок Сергія з дідовим домом. Віддаль між Україною була завелика, і незабаром Петроград став другою батьківщиною малого Сергія.

Сергій вчився в «городському училищі», опісля в гімназії, а перед самою війною студіював малярство в петроградській академії мистецтв. Не закінчивши студій, пішов на війну.

Сергіїв батько, здібний юрист, був прокурором суду. Кар'єру завдячував почасти своєму російському патріотизмові та відданості цареві. Він навіть відцурався свого прізвища, підписуючись не Безрукий, а Безруков. Одне тільки залишилося — його українська мова. «Гаваріш по-русскі, но с акцентом «малороссійскаво наречія», — часто докоряли йому знайомі.

Зате Сергій міг похвастатися доброю російською мовою з м'яким петроградським акцентом. І несподівано прийшло в житті Сергія щось нове. Воно з'явилося стихійно, так, як по зимі приходять весна. А причиною цього була Оля. У саді якраз цвів бузок. А коли соловейко виводив свої трелі, розмова молодих, звичайно зачиналася так:

— Ольга Владіміровна, не смешівайте історическіх фактов.

А вона по-українському:

— Але ж бо, Сергію Прокоповичу, зрозумійте врешті, що Ольга і Володимир наші перші українські князі, а не, як ви кажете, російські. Ми зовсім інша нація від російської, яка має свою окрему історію та культуру.

— Володимир Великий князь Руси, а не України...

— Русь — стара назва, яку після у нас москалі забрали. А втім з розвитком народів змінюються і назви їх, Сергію Прокоповичу. Перше наша земля і країна мала назву Русь, потім Русь-Україна, а тепер Україна. Безсумніву, наша література мовою та ідеологією зовсім відмінна від московської. Ми, обдурені Москвою, втратили свою державну самостійність... Зрозумійте це все, Сергію Прокоповичу!

— Бо «малоруську» літературу творили інші обставини. Шевченко заступався за кріпаків, а Толстой викривав безідейність російського дворянства.

— Шевченко у своїх творах аж надто ясно висловився проти з'єднання України з Росією, — переконає далі Оля. — Хмельницького називає «нерозумним сином» за те, що згодивсь Україну з'єднати з Росією.

Деколи Сергієві бажалось поцілунком закінчити розмову чи розказати дівчині про свою любов. Якими ж іншими були його розмови з петроградськими панночками? Захоплений красою вечора, він говорив з ними про любов, а тут щось зовсім інше.

А Оля далі переконає його, що ми — нарід, відмінний від російського, розказує про Мазепу, про бій під Полтавою. Слова горять і знаходять у його серці відгомін, хоч спочатку Сергій не хотів признати дівчині слухність, боронив свої, у школі вивчені тези. Сергій захоплено дивиться на дівчину. Яка ж бо вона гарна у своїй безкомпромісовій войовничості!

Доперва в кімнаті засвічено лампу, і бабунин голос нагадує, що час кінчити розмову.

— Олюню, вечеря готова... Проси Сергія Прокоповича.

— Ідемо, вже йдемо, бабуню.

— А що, наговорилися? — питає дід і радіє веселості молодих.

— Увесь час сварилася, панотче.

— А то чому ви сварилися?

— Дідуню, Сергій каже мені, що я не маю «рації».

— А Ольга Володимирівна прозвала мене ренегатом, перекинчиком, зросійщеним українцем, що я «тягну» за Росією... О Боже! Чого тільки вона мені не казала!.. Скажіть, будь ласка, панотче, хто такий Володимир Великий? Російський чи український князь?

— То за це ви сварилися? Без сумніву, український, Сергію Прокоповичу! Москалі хочуть навіть нашу історію забрати, а наш стародавній, староукраїнський Київ прозвали «матерью русских городов».

— Якщо два голоси проти одного, то я піддаюся! — жартує Сергій і підносить руки вгору. Він вже навіть не знає, як сталося, що говорить по-українському, як колись у діда на Київщині.

За вечерею ведеться мирна розмова. І тільки тоді починається гострий двобій слів між отцем Іваном та поручником, коли говорять на релігійні теми. Ні один, ні другий не поступиться ні на крок. Отець Синенко великий католик, непохитний у своїх релігійних почуваннях, такий самий Сергій Прокопович, православний християнин.

Оля в балачці участі не бере. Бабуня і дідуньо не дозволяють їй втручатися до розмови чи взагалі брати участь у дискусії. Оля вперше задумується про те, що українців, oprіч кордонів, ділить ще віровизнання. Чому ми роз'єднані не тільки кордонами, а й обрядністю? Чому?.. Дід не поступиться, і Сергій також. Чому воно так!.. Чому б не знайти спільних доріг? І хто візьметься колись за таке велике діло — розумно, справедливо своїм словом не загострити конфлікту, а злагіднити його. Чи знайдеться Вона, та велика людина?..

У приходстві на столі шипить старосвідський самовар. Багряносинім полум'ям жаріють вуглики. Вода в самоварі і та собі бунтується, парою крізь щілини пробивається. Попеліють вуглики, недогашені падають на дно. Щораз повільніш і тихше шипить самовар, як старик, що, здрімнувши, докінчує казку.

ПЕРШИЙ ПОЦІЛУНОК

Вже за декілька днів до Великодня у приходстві метушня. На Явдошчиних, майже ще діточих руках, лежить уся хатня робота. Вона білить кімнати, а їх п'ять; шурує підлоги, які у приходстві не фарбують.

Бабуня в кухні випікає торти, мазурки, наполеони, люкрує та посипає кольоровим цукром бабки. Про службу теж не забувають, хоч для неї менш вибагливе печиво. Вже спечена паска прикрашена «гусками» та «рожами». Медівники та плячки з повидлами і сиром пишаються на великому кухонному столі. Паламар заколов кабана і начинив ковбаси. Мале порося з хроном у зубах вже спечене і набрало темно-брунатного кольору; воно прикрашує великодній стіл.

Олі залишається помити посуд і почистити срібло. Вона не жаліє труду, радіючи, що в гостях буде Сергій. Бабуня запросила його на Великдень розговоритися.

Раннього ранку, як тільки скінчилась утренья, прийшов Сергій, вдягнений по-святочному, навіть легко напарфумований. Як годиться, поздоровив з воскресінням бабуню, поцілувавши її в руку, за що вона по-материнському поцілувала його в чоло. Дід радий гостеві, бо яке ж то свято без гостей, і простягнув Сергієві руку. «Христос Воскрес, панотче!» «Воістину Воскрес!» — Поцілувалися тричі.

Настрій справді родинної сердешности.

Оля трохи оподалік у блакитній суконці, наче волошка у полі. Сергій підійшов до неї.

— Дозвольте, Ольго Володимирівно, поздоровити вас із Воскресінням. — Похристосувались.

Дід та баба тільки перекинулися повними образи очима, а Оля, запримітивши їх погляди, «спекла раки» і начебто по щось пішла до кухні. Услід за нею бабуня. В кімнаті залишився дід і поручник.

Богу духа винен, поручник навіть не здогадувався, якого лиха наробив своїм христосуванням. На щастя, та неприємна історія трапилася в другій кімнаті.

Оля заливається сльозами, а бабуня «читає літанію».

— І що він собі думає? Невихований!.. За кого він тебе має!? За якусь ледащицю! І як він посмів тебе поцілувати! — розкричалася бабуня.

— Бабуню... — Оля намагається виправдати Сергія, але бабуня не дає їй прийти до слова.

— Запросили порядного чоловіка на свячене, а він вже дівчину береться цілувати...

— Бабуню, він...

— Прошу тебе, не борони його. Ні слова не кажи мені про нього. Може скажеш: не поцілував? Поцілував, і то в уста. Бачила, добре бачила, що цілував.

— Так, поцілував, але...

— Що «але»?

— Бабуню, то...

— І хоч би був посоромився нас, старих, а то так, при нас.

— То... у них, православних, звичай на Великдень христосуватися. На Великдень можна поцілуватися.

— Гарний мені звичай! Хитрий був той, хто видумав такий звичай! Цілувати дівчат... А ти ще й губки свої наставила! І сорому в тебе нема!

— Бабуню... то якось так сталося, сама не знаю як...

— каже Оля і далі заливається сльозами.

Другий акт трагедії проходить вже між дідом і молодим поручником.

Сергій глянув на діда і аж злякався його погляду. Такого діда, злющого, він ще ніколи не бачив. Його погляд нічого доброго не віщував.

«Що могло статися? — думає Сергій. — Нікого не образив, повівся добре, поніматку в руку поцілував, діда поздоровив з Воскресінням, з Олею похристосувався. І ні звідси — ні звідти, дід на мене вовком дивиться?»

Ситуація для поручника стає щораз неприємніша. Може йому тільки так здається?.. А втім, щоб порозумітися, він перший починає розмову.

— Так і пригадався мені Великдень у мого діда на Київщині, панотче . . .

— У . . . гу . . . — пробурмотів дід і ще грізніше глянув з-під окулярів.

— Я був тоді малим хлопцем, але того теплого сімейного настрою досі не можу забути . . .

— У-у-угу . . . — на відповідь гробовий дідів бас.

— Великдень, панотче, свято Христової любови . . .

— У-у-угу . . .

«Доки то дід буде тільки „угукати?“» — думає Сергій.

По хвилі мовчанки каже:

— Такої чудесної весни, як на Україні, ніде немає . . .

— У-у-гу . . . І мабуть незабаром буде літо, бо вже мухи починають дзинчати, — нарешті обізвався дід.

Неприємну ситуацію перервав прихід Олі та бабуні. Очі в Олі були ще червоні від сліз, і вона намагалась приховати це невинною усмішкою. Бабуня, зрозумівши врешті, що поцілунок був тільки звичаєм православних, усміхнулась і підійшла до Сергія з свяченим:

— Дай, Боже, вам, Сергію Прокоповичу, здоровля і многих літ!

Те саме віншування сказала вона до Олі і чоловіка.

Дід у доброму настрої наливав чарки.

— Вип'ємо, Сергію Прокоповичу, за здоровля! Щоб усе лихо нас обминало, і, як то в нас кажуть, щоб вдома не журились.

КОЛИ ЦВІТУТЬ НАДІЇ

Приспане війною життя у Хмельських ожило з днем безрневої революції. Клич: «Воля!» залунав між військовиками й селянами. На святкування перших, справді вже на волі, роковин великого поета Шевченка люди мали зійтися до «Просвіти». Перед війною диригентом був професор Синенко, тепер його повинна заступити дочка Оля. Вона не відмовилась, але взялася за це діло з непевністю. Ніколи ще не провадила хору, і її знання музики не були великі. Ще, до того, не мала з собою нот і партитури. Все те лишилося вдома. Тому то Оля попросила Сергія поїхати до міста і привезти з дому батькові ноти. Сергій радо погодивсь і наступного дня з джурую Василем вибрався до міста.

Бабуня приготувала великий кіш, повний харчів: борошно, пів кабана, масло, хліб. Вона попросила все те передати невістці Антонині. Хоч бабуня й не любила своєї невістки, а все ж таки вона — синова жінка, та може в місті й бідує, такі ж харчі, як вона передає їй, тепер мають велику вартість.

— Будьте добрі, поручнику, нехай те все забере джура, а ви розпитайте, як там вона живе, і від нас передайте поздоровлення, — просила бабуня.

Надвечір вертався Сергій з невеселими думками про паню Антонину. Бабуня почне розпитувати, як їй живеться, що ж він їй скаже? А Оля ні словечка не сказала про неї. Не з медом їй там було, видно тому вона і в діда.

Постукав у двері, Антонина тільки блиснула своїми очима і каже:

— Заенто!.. Нет квартири!

— Я не з приводу квартири прийшов, мадам...

— За чем? — питає по-польському і хоче зачинити двері.

— Я прийшов по ноти...

— Яке нути, цо за нути?

- ... Ноти, партитуру Володимира Івановича ...
- Якого Володимира Івановича?.. Ніц не розумейон ...
- Батька Ольги Володимирівни.

Вона мабуть вже все зрозуміла, але продовжує удавати, що не розуміє. Тоді він наступом входить до кімнати і веде за собою Василя з повним привезеного провіанту.

— А тут вам, мадам, продукти від паніматки з Хмелиськ. Василю, занеси все це до пекарні.

Аж тепер вона зрозуміла. Повеселішала, всміхнулась і дзенькнула по-польському:

- Дзенкуен, сердечне дзенкуен, пане капітане.
- Я не капітан, а поручник, мадам.
- Вшистко едно, яка ружніца.
- Прошеу сядаць, пане капітане ... Цу ж там в Хмелісках слихаць?

— Багато нового чувати, але мені треба спішно вернутися до Хмелиськ. Будь ласка, відшукайте ноти і передайте їх мені.

— В тей хвілі ... гдзесь соу на стриху.

Вона пішла шукати нот, а до кімнати увійшов майор, мабуть квартирант. Познайомились. Майор і питає:

- А скажіте, пожалуїства, за чем ви прішлі?
- За нотами ...

— Значіт, я ошібся. Думал, ви ухажор моеї хазяйкі. Ана без мужа, і очень скучает. — Майор злобно посміхнувся. — Да-а ... гарячая дамочка ...

«І що я скажу про неї паніматці, як питатиме?.. — подумав Сергій. — Скажу: не було часу розпитати...» Навіть поздоровлення від паніматки не передав.

*

Сергій привіз Олі великий дарунок: батькові ноти. Це їх батько своєю рукою писав, вони — частина його душі. Ось його улюблений твір «Б'ють пороги», музика Лисенка. І скільки підкреслень червоним олівцем! Ось фортіссимо переходить в піаніссимо. Ще цього вечора вони накреслили програму концерту. Дідусеве слово про Шевченка, хор, де-

клямації, сольоспів Олі... А Сергій має велике завдання: він мусить намалювати до цього свята декорації.

Другого дня відбулася перша співанка. Сергій проводжав Олю додому. Ішли садовою стежинкою. Потім сіли на лавку, над якою нависає, весь у білих квітах, бузковий кущ. Бабуня засвітила лампу; це знак, що треба йти додому. Але молодим бажалося цього вечора бути разом якнайдовше. Оля розказувала Сергієві про те, як тужить за своїм батьком і нетерпляче жде кінця війни та вороття батька.

Сергій міцно тис Олену руку і казав:

— Я часто думаю про своє особисте щастя, а воно — моя золотоволоса Оля... Скажи, Олюню, чи кохаєш мене так, як я тебе кохаю?

— Кохаю, дуже кохаю, Сергію...

— І поїдеш зі мною на Україну?.. Тобі не буде жаль татка?

— Поїду... Не буде мені жаль нікого. Поїду з тобою, Сергію...

А у відповідь перші гарячі поцілунки.

— І нікого ще досі не кохала?.. Скажи...

— Нікого... тільки трішки бабуню та дідуня, і дуже свого татка...

— Ох, іще дитина ти... «Нікого, тільки трішки бабуню та дідуня». А я тебе одну... з того часу, як тільки сюди приїхав.

*

Сергій хотів до свята Шевченка намалювати декорації. Як же ж він їх намалює, коли його мольберт, фарби та пензлі залишилися в Петрограді. Вже і джуру посилав до міста, і сам їздив, а фарб не дістав. Цим разом у пригоді став йому фурман Михась. Сергій вже давно добре знайомий Михасеві. Звісно, між Олею та поручником щось накльовується, тому Михась мусить знати хто він і який він чоловік. Михась часто приходив до поручника, в його квартиру, поговорити. Якось зайшов він і питає:

— Щось ви, пане поручнику, посумніли?

— Маю клопіт, — відповідає Сергій.

— Міг би я знати, що за клопіт?

— Незабаром у нас будуть святкувати роковини смерти Шевченка. Ольга Володимирівна веде хор, а я хотів би намалювати декорації до цього свята, проте не можу дістати фарб та пензлів.

— То значить, ви також з тих, малярів? Якби ви були зразу звернулися з цим до мене, то фарби і пензлі вже мали б давно.

— Хіба ви знаєте, де можна дістати фарби? — питає врадуваний поручник.

— Не тільки знаю, а навіть маю їх.

— Ви, Михасю, може малюєте?

— Де там малюю... почав малювати ними стіну у своїй хаті, та не вийшло, тільки стіну зіпсував.

— Але маєте фарби? — нетерпеливо питає?

— А чого то я не маю! — Михась вийняв з-за ременя капшук з тютюном і скрутив з твердого паперу цигарку. — Ось бачите, відколи леворучія, то нема папірців, «не постачають», як у вас кажуть. Та це пів біди, аби гірше не було.

«Той Михась почав про фарби, а повернув на „леворучію“, чи не дурить він» — подумав поручник і вдруге запитав, чи справді він має фарби.

— Звісно, маю. Ксьондз все сміються з мене, що я всяке «барахло» збираю. А якби не збирав, то ви не мали б фарб. А то, як були у нас австрияки, квартирував один з них, мабуть, він був велика «шаржа»,¹¹ бо мав багато зіздок на ковнірі. По-вашому він — «ваше високоблагородіє». І, видно, з тих, що й ви, з малярів... Підождіть, як він називався?..

— Мені байдуже, як його прізвище. Кажіть, як було з тими фарбами?

— Вам важні фарби, а мені його прізвище... чекайте, чекайте... зараз пригадаю... Дивно якось по-німецьки... на кінці язика... Підождіть... Пригадав! Курц! Курц! Я знав... так, як Куций. По-нашому Куций, а по-їхньому Курц.

— Що було з тим Курцом? Кажіть швидше.

— Подождіть і не перебивайте.

— Так той Курц ходив з великим полотном у рамах до саду малювати наше село. Якось він підгледів мене, і давай мене малювати. Мусів я до него приходити, і так, ні кліпнути оком, сидіти. А він тільки зиркає на мене та на мій портрет, і все цмокає та промовляє: «Вундер шен», та «вундер шен», значить, по-нашому «файно». А я сиджу і думаю собі: «А пішов би ти, сучий сину, вибачте з слово, з москалем воювати, а не мене відмальовувати. Тож недурно москалі виграють войну, коли мають проти себе таких вояків, що, замість карабіна, фарби та пензлі на війні з собою носять».

— І що було далі з тим Курцом?

— Стривайте, зараз скажу... Ось так він мене малює і малює. Видно, був добрий маляр, бо я, мов живий, виходив на образі! Та одного дня москалі як напруть на австріяків, то я більш і не бачив того Курца. Думаю, піду до його квартири, бо хотів узяти свого портрета. Приходжу, а там тільки фарби та пензлі, а портрета, хоч і тікав, забрав з собою. Най, думаю, будуть хоч фарби мені, та й оце ними почав малювати стіну. Не йде. Розвів їх водою — ще гірше. «Коли ти, хлопе, не знаєш цього діла, то не псуй фарб», — подумав я та й перестав малювати. А якщо ви малюєте, то вони вам придадуться, та ще на таке велике діло.

Поручник слухає і не вірить:

— То у вас є ті фарби?

— А якого ж би я гаспида вам брехав? Ходіть до мене, то побачите.

Сергій увійшов до його хати і, справді, побачив у скрині рядочком стільки фарб та пензлів!

— А це вам, Михайле, заплата, — і поручник всунув Михасеві до рук паперову двадцятку.

— Хіба я жид, щоб брав за це гроші? Най так буде, щоб кожний чимсь добрим прислужився на той концерт на честь Шевченка. Паннунця Оля вчить людей співати; ви, пане поручнику, намалюєте «дикорації», а я, фурман, хіба гірший від вас? Нехай то буде від мене для нашого Шевченка, що так любив Україну і таких людей, як я. Аякже... пане поручнику.

Сергій вже тиждень малював декорації. Він з Олею обмірковував сюжет. Картина була ілюстрацією заповіту Шевченка: «Серед степу широкого, на Україні милій». Хмари, що нависли над степом, надавали красивові тривожного настрою, віщували бурю. Це зауважила Оля.

— Чи не дати б малюнкові соняшного освітлення? Картина робить вражіння, наче зараз зірветься буря з громовицею. А відтворення заповіту Шевченка повинно бути радісне!

— Над цим і я думав. Чому моє малярське відчуття веліло малювати картину на тлі бурі?.. Так, Олю, наближається щось грізне. Революція принесла досі тільки безладдя, хаос, грабунки. Я не монархіст, але боюся, що будемо шкодувати за часами, коли панували Романови. — Сергій вийняв з кишені листа від батьків, з Петрограду, і прочитав його. Мати описувала страхіття першої революційної влади. «Чрезвичайка» почала діяти. Грабунки серед білого дня, забирають дома у багатших людей, їхнє устаткування, одяг, речі, — все, що є в домах і в дворах. Забирають ніби для бідних, а насправді попадає до рук мотлоху, що дістався до влади і має голос. Вже чимало людей порозстрілювано. Батько, високий судовий урядовець, боїться, що і його те саме чекає.

— Так, Олю, це ті чорні хмари, що йдуть на нашу Україну з Росії. Тому нам потрібна сильна армія, а передовсім військова дисципліна, що могла б протистояти Росії. Без того вона нас задушить. А все ж мені здається, що наш нарід цього не зрозуміє, скаже: «Досить війни» і розійдеться по своїх домах.

Але вони ще дуже молоді, щоб задумуватись над грізним майбутнім. Кохання, їхнє особисте щастя, несе їх у країну мрій. Переїдуть тоді жити до Києва, бо Київ найкраще з усіх міст на світі. Тільки до Києва! У золотoverхому Києві вони хочуть жити. Там вона закінчить свої співацькі студії. Чого їхати до Італії, коли у рідному Києві стоїть високо мистецтво і наука. Може й батько переселяться до них.

— Хочеш, Олюню, поїхати зі мною до Києва? — питає Сергій. А очі у нього повні щастя. — І не буде тобі жаль рідних?

— Ні, не буде жаль. Поїду.

— Справді, кохаєш мене? Деколи здається, що тільки трішки . . . так, як бабуню та дідуня.

— Кохаю, дуже кохаю, Сергію.

— А я тебе так, що для тебе віддав би життя.

Сергій пригортає Олю і цілує їй руки, уста, що від поцілунків ще більш зарожевілися. Від дотику до Сергія на Олі вся блюзка у фарбі.

— О, який я необережний! . . . Що скаже бабуня? . . . Може витреться терпентиною . . .

Сергій доторкається ніжних дівочих грудей, чує сильне биття Олиного серця.

— Олюню, серденько, як дуже ти мені люба!

День їх радісний, сповнений чар першого кохання.

ЖЕРТВИ ВІЙНИ

Несподівано вночі, коли Оля спала, прийшов наказ від нової, революційної команди сто двадцять четвертому полкові вирушити на карпатський фронт. Сергієві не було можливости попрощатися з Олею, і він Явдошкою передав листа.

— Передайте, Явдошко, цього листа панночці і скажіть їй, що я незабаром вернуся. Війна, видно, скоро скінчиться, і я вернуся, напевно вернуся.

Явдошка аж сльозами залилася. Вона знала про кохання Олі, знала, що воно вже не проліска, а палке почуття, яке й вона мала до свого Михайлика.

— Хоч би попрощалися з панночкою... Я зараз панночку збуджу.

— Не треба, Явдошко... Може й не доведеться більше воювати, бо, кажуть, незабаром революційний уряд підпише мирний договір. А як буду вертати, то моя дорога йтиме до Хмелиськ. Скажіть, нехай панночка Оля не журиться і где мене.

У житті бувають передчуття якогось лиха, що має статися. З таким предчуттям Сергій ішов на карпатський фронт. Його джура Василь був тепер йому єдиним вірним приятелем, та хоч революційна влада і не дозволяла старшинам мати «денщиків», проте Василь так звик до свого старшини, що неофіційно й далі був його джурою. Знову ж Сергій вважав Василя за свого друга, і вони навіть мали на думці при першій можливості вступити до українського війська, яке вже створюють у Києві.

Військо, минувши Покуття, увійшло до Підгір'я. В далечині біліла у снігу Чорногора, Хом'як висунув свій круглий чуб, ріка Прут перейшла в маленьку гірську річку. Близькість фронту відчувалась у зловісному гуркоті гармат і рефлєкторах, що раз-у-раз запалювалися. Це було напередодні ворожого наступу.

Але у війську вже не було ні дисципліни, ні бойової сили. Почалася загальна анархія, повільне вмирання військової машини. Не придержувалися вже навіть військового маршового кроку. Кожний ішов, як хотів, — той правою, інший лівою ногою починав маршувати. Не було і в піснях одностійності. Якийсь москаль на все горло співає:

Как три года ми служили,
Ничего ми не рабили.
Соловей, соловей, пташечка,
Канаречка жалобно пайот.

А збольшевичений солдат реве:

Ех, яблочко, да куда котішся?
Попадьош у Расею, не воротішся!

Українці-військовики заводять собі свою бойову:

Ой, гукнемо з гаківниць,
Вдаримо в гармати
Ляхів добивати.
Ой, чи пан, чи не пан, —
Двічі не вмирати,
Гей, нумо, хлопці до бою!

Вже трудно було відрізнити старшин від звичайних рядовиків. Офіцерські відзнаки позникали, тільки в декого ясніли плями на еполетах, що вказували на рангу. Безпечніш було затаїти свій ранг. Замість орденів за бойову хоробрість викрашалися різнокольорові стрічки. Серед повені стрічок найбільш було червоних — з серпом і молотом.

Агітатори, використовуючи кожний зручний момент, викрикували: «Свобода народам! Пролетарії всіх стран, соединяйтесь! . . . Да здравствует федерация с русским народом! Украинская Центральная Рада хочет повернуть вас в ярмо!»

Пишномовні слова отрутою западали в серця не тільки некультурним російським військовикам, а й «в огні збудженим землякам Шевченка. Отрута родила бур'ян, що захарачував українську землю.

А слідом за тим ішла нагінка збольшевиченого вояцтва на кожного, хто ще не зняв старшинських відзнак. Солдати здирали старшинські відзнаки, а хто чинив опір, з тими розправлялися, часто-густо кулею, і не було можливості покарати злочинців, бо «народная власть» вважала їх за героїв.

Це все бачив поручник Безрукий. Дисциплінований старшина не міг байдуже дивитися на те, що діялось у війську. «А що буде, коли на Україні візьме владу ця темна, збунтована агітаторами юрба?» — не раз питав Сергій свого джуру Василя.

В одному селі, вже недалеко від фронту, Сергій полк задержався на ніч. Сергій квартирував у якогось багатого господаря. Якраз у ту хвилину, коли Василь зібравсь іти по вечерю, до кімнати увійшли два солдати. Вони були напідпитку, один з них мав через плече перевішену пару нових сільських чобіт. Мабуть і сюди вони зайшли пограбувати господаря, але, побачивши старшину, злякалися. Вони вже хотіли тікати, коли поручник задержав їх і наказав Василю обезброїти їх.

— Вот какой мерзавец! Ты сначала сними царские пагоны! А меня, солдата революционной власти, не смей трогать!

Другий солдат несподівано став на оборону свого товариша і стрілив. Це сталося так швидко, що Василь навіть не стямився. Ранений поручник лежав у крові, а поки Василь рятував раненого, бандити втекли.

Рана в груді була смертельна. Поручник ще мав силу сказати кілька слів:

— Василю, я до Олі вже не вернуся... перекажи їй те... скажи, що я її люблю... скажи їй...

Це були останні слова поручника. Василь нахилився над мертвим Сергієм і присягнув за злочин помститися на вбивцях.

*

Вже кілька днів безладно відступали з карпатського фронту різні російські військові частини. То був безплянний відступ війська без дисципліни. Артилерія, кіннота, обози, — все змішалось. А на гвинтівках збольшевичених сол-

датів майорів найважливіший большевицький клич: «Грабуй багатіїв!» Прикриваючись цим «революційним» гаслом, вони грабували всіх мирних людей, хто мав якісь речі. Деякі з військовиків, переважно старшини, були пригнічені, надто смирні й зовні спокійні. А ватаги інших, що називали себе революціонерами і почіпляли на шинелі стрічки кривавого кольору, перетворились на хижу орду грабіжників та убивців. Старшини йшли осторонь від війська, і тільки дехто з них с'як-так вдалося вдержувати в своїх частинах деяку дисципліну.

Було по півночі, і Оля ніяк не могла заснути. Несвідоме передчуття чогось лихого, що має статися, не давало їй спати. «Чому досі його нема?.. Вже стільки війська перейшло... Він писав у листі, що до неї вернеться...»

Не спала і Явдошка. І вона ждала повернення з війни Михайлика. Може ще цієї осені звінчаються, їмость дадуть корову, буде своя газдиня.

А війська безупинно йшло та йшло. Чути було скрип возів, важкий цокіт чобіт, часом хтось викрикував по-російському. Ось блиснула в темряві засвічена цигарка. Оля виглянула у вікно. Сергія немає.

Хтось наче наближавсь до приходства. Заскрипіла фіртка, собака загавкав і змовк. Хтось свій... може Сергій, бо Бровко ніколи на нього не гавкав. Силуетка чоловіка наближалася. Так, це він...

Оля, радісно, побігла відчинити двері, але у дверях стояв тільки джура Василь. Страшна думка пролетіла і страхом пройняла Олю.

— Василю... де поручник?.. Де він?.. Скажи скоріш...

Василь стояв і не наважувався сказати дівчині правду.

— Кажи!.. Я вже знаю... він помер?..

— Його застрілив бандит... і він не скінчив, бо Оля з криком побігла до пекарні.

— Явдошко!.. Явдошко!.. Його нема... Сергія нема... Він вже ніколи до мене не вернеться... мій Сергій...

— Цитьте, паннунцю... Воля Божа... Не плачте, голу-бонько...

— Його нема... і не буде ніколи... мого Сергія...

Перше кохання Олі було надто сильне, щоб вона могла скоро його забути. Нараз усі мрії молодій дівчині розвіялися. Залишилась тільки надія на те, що незабаром вернеться батько. Вона два роки не бачила його. Уявляла собі, що відчинять двері і увійде тато. А може тато й не пізнають її, вона вже не мала дівчина, сімнадцять літ... Вона розкаже йому про себе!

Минали дні, тижні, а вістки про батька не було. Аж одного дня поштар приніс листа у чорній обвідці, німецькою мовою. Військова команда донесла, що батько згинув на італійському фронті.

І Явдошка не діждалась Михайлика. Дізнавшись про його смерть, вона не плакала, була наче мертва. Ніяка робота Явдошки не бралася. Через те їмость з досвідку туркотіла: «Корови не видосені, свиням їсти не дала, хата не заметена. Як не візьмешся до роботи, нажену з служби! Даром хліба не будеш їсти!»

Оля заступалася за дівчину, та їмость через те ще більш не злюбила Явдохи. «От товариство собі знайшла!» — докоряла вона Олі. Аж нарешті бабуня найняла служницю Параску. Розраховувалася з Явдошкою, та тільки корови в дарунок їй не дала. Де ж такій ледачій корову дати?

Семениха збожеволіла. Часом забіжить до приходства і питається, де Явдоха поділася. Прийде, стане біля дверей, вийме з-за пазухи хустку, візьме з неї пожовклий лист, у якому вже всі букви залляті сльозами. «Прочитайте, паннуцю Олю, листа від Михайла», — просить вона.

Оля читає лист, а сльози в неї так і котяться.

«Слава Ісусу Христу! Пишу до вас, дорогі мої мамко, не чером, не атраментом, а чистим серцем, дияментом. Лети, лети, мій листочку, світами, морями, та як прийдеш додомоньку, то вкрийся сльозами. По тих словах поздоровляю вас, дорогі мамко, та й доношу про своє здоровля. Мені тут так сумно, що втік би з війська, якби міг. Нас від досвідку до пізньої ночі муштрують, ганяють, як псів, бо за три тижні йдемо на фронт. А я вас прошу, дорогі мої мамко, не бануйте за мною, та моліться до Бога, щоб я вернувся з війни. Та ще

вас прошу: скажіть Явдосі, аби ся не віддавала, доки з війни не вернуся. А як Бог дасть, що вернуся, то з нею оженюся. Та й ще вас прошу: пильнуйте худібки. Я знаю, що вам самій тяжко. Як вернуся з війни, то буду вам помагати. Ваш син Михайло».

Тоді Семениха всміхалася крізь сльози й питала:

— А коли то вже мій Михайло з війни вернеться? Скажіть, паннунцю, коли?

— Подождіть ще трішки, Семенихо, вернеться Михайло, напевно вернеться.

— То кажете, вернеться? Мушу бічи додому, спечи хліба, бо він, бідолашний, голоден.

Вона тоді бігла до свого дому, розпалювала в печі, місила з болота хліб та пекла.

А люди, як люди, — сміялися з божевільної, діти ще «кецками» кидали на неї.

— Вона зовсім з глузду з'їхала. Михайло давно помер в Італії, а вона ще його дожидає. Дивіться, скільки то вона того хліба з болота напекла! От взялась би до господарства, то й забула б про Михайла, адже була добра господиня, а тепер що? Якби не Явдоха, що забіжить і напоїть корів та дасть їм зісти, то вже всі поздыхали б.

ЧИ ВИ ПЛАКАЛИ З РАДОСТИ?

Яка краса! Відродження країни!

О. Олесь

Чи ви плакали з радості? Якщо плакали, то зрозумієте Олю. Вона плаче, а радість, здається, розірве її серце . . .

Уранці Оля поїхала з фурманом Михасем до міста. Михась — на ярмарок, а вона так собі, з нудьги. Дорогою вони зустріли багато людей, що йшли до міста. Вони були вдягнені, як у свято. «А що там таке в місті?» — питає Михась. А хіба не знаєте? В місті „Україна”. Вночі українці зайняли цілу Галичину», — пояснили люди Михасеві.

Як то могло статися, ще вчора в Галичині було австрійське військо і влада належала Австрії. Щось не віриться. Та коли вони в'їхали до міста, то зразу побачили, що всюди майорять синьожовті прапори, навколо радісні люди, жадні до новинок. Михась вже й забув, що він приїхав на ярмарок, розпитує.

Сподіваючись неминучого розпаду Австрії, цієї клаптикової держави, Українська Військова Організація підготувляла усамостійнення Галичини. Одночасно польська військова організація плянувала захопити Галичину і приєднати до Польщі. Дізнавшись про це, українські військовики випередили поляків на кілька годин. Вночі проти першого листопада Українська Військова Організація видала наказ обеззброїти різнонаціональне австрійське військо, і владу захопили українські військові частини. Галичина стала незалежною державою.

Тому то тепер Оля, вертаючись з міста додому, й плаче з радості. Михась похнюпивсь і, здається, ось-ось заплаче й він. Та як йому, хлопкові, плакати? Плач — діло бабське, а не чоловіче. Він тільки один раз у житті плакав, але плакав з жалю, на похоронах отця Іліяріона. А тепер мав би

вдруге заплакати з радості?.. Та коли сльози підходять до очей, він тільки шмагне коней і з усієї сили вйокне.

Тоді ж, як вони вже доїжджали до приходства, старий фурман спитав Олю:

— А то як тепер буде? Чи на правду прийде та Україна, що за неї воювали Січові Стрільці?.. Чи прийде Україна?..

— Україна вже є! І буде!

Михась щось міркує, шмагає коней, а потому каже:

— Щось там у Львові збунтувалися поляки, то чи дадуть вони нам Україну?.. Ще кажуть, «Гантанта», та, що виграла войну, за поляків тягне. А у Франції генерал Галлер збирає військо та йде проти нас. То чи дамо ми раду?..

— Так, Михасю, це правда... У Львові заметушилося польське студентство та «антки»,¹² там вже йдуть бої. Деякі полки вже навіть рушили на допомогу Львову. А хто здобуде Львів, той матиме й Галичину. Антанта, хоч і кинула клич самовизначення народів, проте стала на сторону поляків. На Україні день-у-день шириться безладдя та большевизм. Ніяка країна не допомагає українцям проти большевицьких грабіжницьких і погромницьких банд... — Але в такий веселий день нема часу на тривожні думки.

Оля вже у приходстві. Вона вбігає до кімнати й бачить тільки бабуню. Цим разом не Михась, а вона, Оля, скаже бабуні радісну вістку. Вона обіймає бабуню, плаче і сміється.

— І чого ти, Олю, плачеш та смієшся?..

— Бабуню, Україна!.. Українці зайняли цілу Галичину! Чуєш, бабуню, — Україна!!!

— Та що ти вигадуєш? Яка Україна?.. Нічого не розумію... Чого ти танцюєш?..

— Україна, наша самостійна держава!!! Наші зайняли Галичину, і тільки у Львові збунтувалися поляки...

— Україна?.. І як воно сталося?.. Ще вчора була Австрія, а сьогодні — Україна?.. Щось воно дивно...

— Нема вже Австрії, є Україна!..

... Чи ви плакали з радості?!....

Осінні мряки, що ночі встелювали місто, рідшали, а ясний, осінній день Першого Листопада золотом розмалював синьожовті прапори над королівським Львовом. Задивлений у віки минулого, святий Юр посилав благословення визволеній землі. Руїни королівського замка вітали своїх лицарів, власників цієї землі. Радів у цей день весь український народ.

Передбачення фурмана Михася були і на цей раз правдиві. Вночі здобутий Львів став причиною польсько-української війни. Почулося зловісне: «Не дами Львова!» — і раз же впали перші стріли з рук польських студентів та «антків». По трьох тижнях завзятих боїв українське військо мусіло віддати полякам Львів, а бої перенеслися у глибину краю. Полякам піддавали певности в остаточній перемозі: недавно відзискане «варшавське королівство», армія генерала Галлера та збройна поміч Антанти. «Самовизначення» народів зрозуміли в Америці, як прилучення українських земель до Польщі. А все ж таки, не зважаючи на велику перевагу ворога, треба було аж дев'ять місяців, щоб українське військо припинило боротьбу.

Над селом стояла погідна літня ніч. Гарматні стріли ні на хвилину не втихали, раз-у-раз спалахували ракети й підіймалися вгору. Не видержав ворожих куль королівський Львів, не видержали галицькі містечка та села. Вже останні військові частини здержали наступ добре озброєного польського війська. Зачинався загальний дисциплінований відступ галицької армії за Збруч.

Ранених фронтовиків розміщено у школі, приходстві, навіть кожна сільська хата перемінилася на шпиталь. Ліків не було, тож звичайні зела та льняні бандажі вигоювали рани стрільцям. Оля з Явдошкою у приходстві піклувалися раненими. Їх сьогодні було так багато, що вже й місця не стало, та й ще прийшов новий транспорт із раненими фронтовиками. Прибулих приміщували на підлозі, вистеленій сіном. Нафтова лампа кидала тьмяне світло, так що у темряві трудно було побачити обличчя стрільців. Дівчата якнайшвидше взялися перев'язувати рани, змінювати бандажі та давали воду раненим стрільцям.

— Оля... Олюню... — почула голос раненого.

Вона побігла до нього. Між стрільцями був Роман. Однак то вже був не той веселий, жартівливий Роман, що, здавалось, навіть зі співом може умирати. Роман плаче... він плаче перший раз у житті.

— Ромцю... ти плачеш?.. ранений?.. Дуже болить?..

— Ні, Олюню, дрібничка, скоро загоїться, не вперше ранений.

А коли Оля перев'язувала йому рану, Роман признався в тому, що наболіло в його серці.

— Болить, так дуже болить душа. Олюню, відступаємо, розумієш, відступаємо, бо встояти не сила... боролися до останнього набою. Вони дістали зброю від Антанти проти нас. А там на сході большевизм. Його тільки ми могли б знищити... тільки ми... Яке велике непорозуміння — дати зброю не нам, а їм... Ціла Галичина вже в руках поляків, а ми йдемо за Збруч...

— Романе, це ще не кінець. Історію творить не день, а віки. Там, на Україні, будете також потрібні. Може вдасться вам знищити большевизм, а тоді відвоюєте Галичину... Вернешся ще до нас, Романе.

Роман тримав руку обої дівчини.

— Олюню... хто знає, чи вернуся. Може це остання наша зустріч. І тому в цей день нашого розстання хочу тобі сказати, що я тебе кохаю. Пам'ятаєш, у цьому приходстві уперше я тебе побачив. З того часу минуло п'ять років. Я був тоді молодий хлопець, жартівливий, говірливий, може й несолідним видався тобі... А опісля прийшла війна. Ми бачилися два чи три рази. Я так ждав твоїх карточок, що зрідка приходили на «фельдпост». Мое ж почуття до тебе залишилось незмінне... А ти, Олюню, кохаєш мене?.. Скажи, чи кохаєш?.. Мовчиш... Значить, не кохаєш...

Оля похилилась і в чоло поцілувала Романа. То був поцілунок не кохання, а дружби, і Роман зрозумів його.

— Згоден, Романе, що ми залишимося друзями. А ти для мене — героєм нашої країни...

Вже треті півні сповіщали про день. Світало. Вранці шпиталь евакуйовано за Збруч. Подався туди й Роман, щоб ніколи вже не вернутися до своїх. Тиф, цей страшний ворог,

забрав його з тисячами таких, як він, молодих, вірних синів своєї землі.

Спустілі шпиталь. Стало сумно, як після похорону. А тільки з трагедії українського вояка зродилася в цю хвилину сумна, як доля України, пісня:

Ой, та зажурились Стрільці Січовії,
Як Збруч — річку проходили,
Що стільки народу впало за свободу,
Встоятись не було сили.

А слідом за нею йшла друга — бундючна, самовпевнена пісня, яка маривом безнадійности вривалася в душі:

Не дами земі сконд наш руд,
Не дами, би нас гнембіл вруг.
Польські ми наруд, польські люд,
Так нам допомуж Буг!

Перші польські стежі були вже в селі. Краплистий дощ сльозами облив галицькі села.

«НЕ ВСІ ТІЇ ТА Й ВІНЧАЮТЬСЯ...»

Коли по службі Божій народ вийшов з церкви, то на толоці тільки й мови було, що про Явдоху.

— А чи чули ви, Маріє, про Явдоху? А то «щісте» має дівка! От така собі ксьондзівська наймичка, та ще й сирота, а дивіться, такий багач її бере!

— Та хоч і багач, а вдівець, тай четверо дітей у него. Та кажуть, покійну Анну так бив, що через него зійшла зі світу.

— Ей, Параско, не кажіть таке! Покійна, най з Богом спочиває, не була газдиня. Прийду, бувало, до неї, а в хаті не позамітано, корови голодні ревуть, «шмате» брудне по хаті валяється, а вона замість піти на потік і прати, собі коралики силає.

— Абисте знали, що достеменна правда.

— Чи Явдоха буде ліпша газдиня?

— А звісно, ліпша. Він тільки тому її й посватав, бо бачив, як у ксьондза на приходстві звихалася.

— Щоправда, дівка була, як вогонь.

— А опісля зовсім зледачіла. Їмость обіцяла дати корову, як буде добре справуватися, та нагнала, бо тільки ходила по подвір'ї та все думала, ніяка робота її не бралася.

— А то все через Михайла Семенишиного. Та й велика була між ними любов!

— Не одна з одним любиться, а за іншого заміж іде.

— Та й не дуже то вона порядна дівка! Як приїхав з урльопу Михайло, то цілими ночами цілувалися та милувалися там у саді. Раз сама підгледіла, от так — ненароком побачила..

— А чи ви, Маріє, не того ж до саду йшли? — запитала друга жінка, гостра на язик.

— Та що ви таке, Параско?

— Вона мабуть ішла вночі шукати суніць.

Усі засміялися.

— Лишіть жартувати, ось дивіться, вже ідуть до ксьондза, чи не на екзамен.

Жінки затихли і крадьком гляділи на чорновоосу Явдошку, з очима синіми, як у полі волошки, у весільному вінку. Поруч неї йшов пристаркуватий, високий на зріст Федір Діброва. Його гордий погляд так і говорив: «Дивіться, я багатир на все село». У Федора було тридцять моргів найкращої землі, ліс, велике господарство і нова хата під черепицею. Багатшого в цілому селі не було!

Явдошка, ідучи поруч нього, наче змаліла, опустила очі, та й свою думку думає: «І що ж, що багач?..» Крадьком глянула у той сад, де з Михайлом цілувалася, одне одному обіцяли вічне кохання. «... Аби сі не віддавала, доки з війни не верну...» — це Михайлик... І такий безмежний жаль стиснув її серце. «Буду тя чекати, буду тя з війни виглядати...» Що ж, не вернувсь... У далекій Італії залишився... А вдома у неї біда, їмость прогнали, та ще й люди сміються з того, що дівці незабаром мине двадцять років, що «не зрівнялася з людьми». Та пригадала, як панночка Оля часто співала: «Не всі тії та й вінчаються, що любляться та кохаються». Пригадала це, і полегшало на серці.

У Хмелиськах здавен-давна був звичай, що по оповідах молоді, вдягнені по-весільному, приходили до приходства, де священник питав їх молитов і правд віри. Треба було добре знати катехизм та старий і новий завіт. Отець Синенко був строгий екзамінатор, тому молоді, ідучи на екзамен, мусіли добре приготуватися. Мало було випадків, щоб молоді не знали молитов чи катехизму, але якщо парубок чи дівчина не знала молитов, тоді отець Синенко велів прийти вдруге. Тільки тоді він благословляв молодих на одруження і умовлявся з ними про день вінчання.

Явдосі, яка прослужила в цьому домі три роки, панотець видається рідним. Скільки думок, надій залишилося тут!... Вона підходить до їмості, цілує руку і тихо, несміло каже: «Слава Ісусу Христу». Глядить на Олю, і знову все пригадує... Суджений Явдохи начебто спокірнів, і тільки пробурмотів: «Слава Ісу Христу», та поцілував руку старого панотця і паніматки. У селі знали Федора як лівого радикала, з тих, що «без пана та попа» бажали української держави.

Отець Синенко цим разом не питає: «Що скажеш?» Він знає, в якій справі молоді прийшли. Виймає з старої шафи книжку вінчань, сідає за стіл, з-під окулярів глядить на Федора і питає:

— Хочеш брати Явдоху за жінку чи за газдиню?

— Та... одне і друге...

— Гм... бачиш, Федоре, супружна тайна — це зв'яз душі. Женитися треба, щоб мати вірну порадицю, щоб її любити, шанувати, а вона тобі за те буде доброю газдинею.

Явдоха дуже добре розуміє слова старого панотця, але до свідомости Федора вони не доходять.

— А ти, Явдоху, небого, скажи, йдеш по своїй волі чи може силують?

— Та... по своїй волі... — а сльози, здається, ось-ось покотяться.

«Ой, не по своїй волі, — думає Оля. — Вона Михайлика не забула, і ніколи не забуде. Так що ж?.. Люди будуть сміятися, що не віддалася.

— То добре, що по своїй волі... Молитви знаєш, Явдоху?

— Знаю, прошу ксьондза...

Отець Синенко перепитує наперед Явдоху. Вона все знає, наче б з книжки читає. Мати навчила її молитов, і Явдоха ні однієї служби Божої та проповіді не пропустила. Вона знає напам'ять «Отче наш», «Богородице», «Вірую», і навіть трудне «Помилуй мя, Боже». Далі йде перепитування заповадей Божих та церковних, старий і новий завіт.

— А ти, Федоре, знаєш молитви?

— Та... ніби знаю... прошу ксьондза...

«Отче наш» та «Богородице» Федір пам'ятає, видно, ще з діточих літ, бо сказав одним віддыхом, але все інше забув.

— Ти, Федоре, забув молитися. А як буде з твоїми дітьми? Як ти не знаєш молитов, то й діти не будуть знати. Не добре Федоре. Навіть худобина по-своєму молиться до Бога, а ти — людина.

«І чого той „піп" чіпляється? — думає Федір, опустивши очі в землю. — Його діло звінчати, а не „казане" йому говорити».

— Скажи, хто є Бог?

Федір мовчить, не знає.

Явдосі так соромно за свого майбутнього чоловіка, що, здається, під землю зховалась би.

— Не знаєш молитов, не знаєш, хто є Бог, — каже отець Синенко, — то може знаєш, що є радикальна партія?

Федір ще більш похнюпився і відповідає:

— То так, щоб не було панів . . .

— Ага, щоб не було панів.

Отець Синенко встав від стола, і великими кроками міряє кімнату.

— А я тобі кажу, що ти навіть не знаєш, що таке радикальна партія. Ти нічого не знаєш, хоч на зборах радикалів дуже мудрим робишся . . . Щоб не було панів, Бога, церкви та ксьондзів . . .

— Та я цього не сказав, прошу ксьондза . . .

— Ти не сказав, але подумав.

І дивно, цей спокійний, зрівноважений, старенький священник, що у всьому потурає своїй жінці, коли йде про правду віри, стає грізним козарлюгою, а від його погляду стає лячно. Він, як той старозавітний Мойсей, не простить нікому зради Бога.

— Біда в тому, що ти трохи вчився, та не довчився. А ти читав Шевченка:

Якби ви вчилися так, як треба,
То й мудрість би була своя;
А то залізете на небо:
«І ми — не ми, і я — не я!»

— От таке то й з тобою, Федоре . . .

По короткій павзі Синенко знову звернувся до Федора:

— Я тебе ще щось запитаю: що тепер діється на Україні? Чого там хочуть большевики?

— . . . Та вони так, щоб поділити . . . щоб усі були рівні . . .

— А я докінчу, чого вони хочуть. Забрати від багатшого, а бідному не дати. Всіх повернути у кріпацтво, ще гірше, як було колись. Нарід відвернути від Бога, позамикати церкви, порядних людей заслати на Сибір, а голоту залишити при владі. Ось до чого стремить большевизм, а не до того, як ти казав, щоб усі були рівні.

Отець Синенко зупиняється посередині кімнати, випростується, і тому видається якимсь дивовижним велетнем, так що навіть великий на зріст Федір проти нього стає малим чоловіком, і пророче каже:

— Все минеться, і большевизм, що як буря, перекотиться українською землею, минеться, а тільки Його Слово, великого Творця вселенної, ніколи не минеться, бо Він був, є і буде!..

Але про що з тобою говорити? Горбатого могила виправить. Тобі треба не жінки, вірної подруги, а газдині, тому й хочеш женитися. Ні молитов, ні правд віри не знаєш. Сказав би, щоб прийшов ще раз на екзамен, та хіба буде з того яка користь або Богові хвала!.. Явдоха не захоче, то знайдеться в селі інша... Бог з тобою, Федоре... Можеш женистися. Коли вас звінчати?

— Коли отець духовний скажуть.

— Тут вже твій голос, а не мій.

— Най буде на другу неділю.

Отець Іван назначив у книзі вінчань дату їх вінчання, і тепер звертається до Явдохи. Його голос звучить лагідно, по-батьківському. Він вже не той, гнівом палаючий жрець.

— А ти, Явдохо, прошу тебе одне: як будеш жінкою Федора, запікуйся його дітьми та блаженної пам'яті Анни. Навчи їх молитися і до церкви ходити. Це твій перший обов'язок. А може тобі вдасться і Федора відвернути від безбожництва.

Явдосі сором. «Хіба Михайлик був такий? Ні, навпаки, побожний, добрий...» І ще більший біль стискає серце.

Церемонія передвінчальна закінчується. Явдоха підходить до імості і запрошує на весілля, низько кланяючись:

— Я прошу вас, імость та панотче, і вас, панно Олю, не погордіться і прийдіть на весілля.

У бабуні сльози в очах. Хоч не раз, бувало, насварила та туркотіла на неї, але тепер все забулося, і їй жаль Явдохи.

Оля не видержує, підбігає до Явдохи, обіймає і цілує її. А Явдошка каже Олі так тихо, що та ледве чує:

— Нема Михайлика . . . , все пропало, не вернеться . . .

Дід витирає окуляри хусткою, бо вони зайшли парою. Він рад би дати в дарунок Явдошці обіцяну корову, але тут не його воля, а жінчина.

Бабуня кличе Михася і каже:

— Виведи, Михасю, із стайні Ласу, — вона у мене найкраща корова — і заведи на подвір'я до Федора. Та завези фіру сина, щоби багач не сказав, що взяв бідну ксьондзівську наймичку.

З ВІЙНИ НА ПОСАДУ

Залізнична станція у провінційному містечку оживала тільки тоді, як тягарово-особовий поїзд привозив або відвозив пасажирів. Приїзд його залежав від вугілля в паротязі або від вільного місця на залізничних рейках. З тих причин він запізнювався, деколи навіть на кілька годин. Запізнення ніхто не оголошував, а розклад часу прибуття поїзда мав дату ще тисяча дев'ятсот вісімнадцятого року.

Сьогодні поїзд прибув на станцію з одногодинним запізненням. Пасажири були переважно містечкові жида, купці, які верталися з закупів у Львові. У їх валізах та клунках був крам, тепер найбільш пошукуваний: шкіра на чоботи, матерія на спідниці, хустки, мило. Крам вони купували на «чорному ринку», а його перепродували вдвоє дорожче.

Дорогою йшов молодий чоловік, вдягнений не то по-цивільному, не то по-військовому. Крислатий велюровий капелюх та гранатові, у пружки і вже злинялі штани мали дивовижно-гротесковий вигляд у порівнянні з обтислим, елегантним військовим плащем із слідами старшинських відзнак. Так одягнених людей тоді бачили часто. То були недавні ще фронтовики, які верталися з усіх країн, де їх захопив кінець війни. Знесилені, хворі, ті що «їм встоятись не було сили», приходили з-за Збруча. Тут їх задержувала прикордонна поліція і відсилала до таборів інтернованих, у глибину Польщі. Трохи більшими правами користувалися фронтовики, яких рік 1918 захопив у італійському полоні.

Поручник Ломницький вернувся недавно з Італії. Чотири роки він пробув на італійському фронті. Тяжко ранений під час останнього наступу над П'явою, він опинився в полоні. Одужавши, щойно тепер вернувся до краю. Життя залишило слід на його обличчі. Двадцяти чотирирічний чоловік мав вигляд куди старшого за свої роки.

Осінній дощ безупинно мрячив, а мандрівка по темних, брудних вуличках містечка наганяла ще сумніших, безна-

дійніших думок. Відчував гнітючу втому життя. Молодим юнаком пішов до війська, а там чотири роки війни, нарешті — італійський полон. Приїхавши додому, майже не пізнав молодшої рідні. Вони повиростали і забули його. Був між ними, як чужий. Блукаючи по місті, відшукав своїх давніх товаришів. Батько також якийсь інший, апатичний, пригноблений, все клопочеться за прожиток своєї родини. Він брав участь у польсько-українській війні, і тепер не може дістати посади.

Вже зовсім сутеніло. Котра могла б бути година? Глянув на міський годинник, але на ньому не було стрілок. «А втім яка різниця в годинах чи взагалі в часі? Змарновано шість років життя, що проти них кілька годин?» — подумав Ломницький.

Довго й безцільно ходити у дощ він не мав часу й бажання. Нарешті по блуканнях натрапив на готель чи радше заїзд, з претензійною вивіскою: «Готель Абрагама Гібсмана з віктом».¹³

Що ж, кращого приміщення годі було дістати. Торкнув клямку раз, удруге. Готель з причин пізньої пори та непевних часів був замкнений. Ще раз сильно застукав. Сивобородий власник, присвічуючи собі свічкою, виглянув у вікно і, побачивши чоловіка у військовому мундирі, відчинив вікно.

— Чи є у вас вільна кімната переночувати? — запитав прибулий.

— Чому ні? У мене вся інтелігенція завжди ночує, і пани офіцери також. — Жид ще раз глянув на незнайомого. — Звісно, тепер і таке трапляється що бандит перебереться у військовий одяг і вночі ограбує.

Врешті власник готелю, хоч і з недовір'ям, відчинив двері й пішов з поручником стрімкими сходами нагору.

Холодна, вогка кімната і ліжко, застелене периною, не захочували до ночівлі, але в цій буді, затишнішій за станцію, можна перекувати ніч.

Жид приліпив до стола свічку і взявся розстеляти постіль, все ще приглядаючись до подорожнього. Ломницький зажадав води помитися.

Помившись, поручник хотів якнайшвидше позбутися жида, але він далі стояв біля дверей, гладив сиву бороду, щось міркував.

— Пан поручник звідкіля?

Ломницький не дав відповіді.

— Пан поручник вернулися з війни? . . В якій справі пан поручник приїхав? — Жид випитував, не довіряючи подорожному. Він, видно, боявся, чи подорожній не є бандит Муха, який тоді нападав на багатших жидів.

Лихий на допитливість жида, Ломницький відповів:

— Був на війні, вернувся з Італії, а приїхав сюди у справі посади.

— Ну-ну, пан поручник мені вибачить, я так, з цікавості питаю, бо тепер з цілого світу вертаються люди, то я хотів знати, що в таку темну ніч привело пана поручника . . . Про яку посаду пан поручник старається?

— Завтра іду до інспектора, може дістану вчительську посаду.

— Ну-ну, це вже ліпший «гешефт», як війна. Хоч і той «гешефт» не є «гешефт», та ще до того непевний.

— Чому? — запитав поручник.

— Не є «гешефт», бо за польські гроші навіть не можна купити сірника. Хто не має долярів або збіжжя, — нічого не дістане. А непевний через те, що інспектор вашим людям не хоче давати посад, а як дасть, то жадає змінити віру. А я, старий жид, розумію, що таке віра. Я чоловік гебррейської віри, старого завіту, і ось мені скажуть: «Ти, жиде, вже не маєш вірити в талмуд». То хто я такий буду, жид чи не жид? І тому я, старий жид, раджу вам, як дістанете посаду, сидіть тихо, і ні до чого не втручайтесь, бо хоч та посада не є «гешефт», але й такого «гешефту» не будете мати.

*

Інспектор Кравт рухається повільно. Його кругла, лиса голова тримається на короткій, грубій шиї, а товсте черево химерно опуклюється над непропорційно до тулуба тонких ногах. Спольщений німець, пристрасно любить пільзенське пиво і . . . гарних жінок. Ненавидить своїх земляків та українців. Щодо цього Ломницький переконався з перших слів розмови.

— Коли склали матуру? — запитав по тому, як поручник

сказав, у якій справі прийшов і подав йому матуральне свідоцтво.

— Зараз по поверненні з війни.

Інспектор, читаючи, бурмотів не то до себе, не то до Ломницького:

— Гм... гм... греко-католик... русин. Один з тих, що проти нас воювали. Хотіли України...

— Я не воював проти поляків. Тоді я був в італійському полоні, ранений.

Обличчя інспектора злагідніло, а в кутиках його товстих уст з'явилася глупкувата усмішка.

— Не воювали?.. Як так, то добре.

Вистукуючи пальцями по столі у ритм якогось героїчного марша, бурмотів далі:

— Бо то, знаєте, вертаються тепер з України ті... як їх там звуть, «Усусуси», Січові Стрільці, що їм захотілось якоїсь України. Зробили «збройний напад» на нас, українську державу видумали. І в якій то історії написано, що вони мали свою державу? Та ще Болеслав Хробрый зайняв Київ, а вступаючи в місто, вдарив мечем у Золоті Ворота так, що його меч вищербився. Або Львів. Що з того, що якийсь їх король зложив це місто. Що з того? Львів був, є і буде польським містом з нашою традицією й культурою. А те гайдамацтво хотіло в нас його забрати! Не дами Львова! — крикнув так голосно, наче він навіки вирішив, чий має бути Львів.

Інспектор ще раз з підозрою подивився на молодого чоловіка, ще раз переглянув матуральне свідоцтво, його очі ще раз зупинилися на слові «греко-католик». Подумав, що у Хмелиськах досі немає вчителя, а поляки нерадо йдуть до села вчителювати, і кінець-кінцем виписав номінаційний декрет.

Хоч як хотілось Ломницькому кинути декрет інспекторові у вічі, але спам'ятався. Що доброго зробив би для себе і селян у Хмелиськах? Тинявся б далі без праці, був би тягарем для безробітного батька, а у Хмелиськах учителював би якийсь поляк. Навіть за несприятливих умовин він все ж дасть багато користі своєму народові, будучи вчителем в українському селі.

ЗНАЙОМІ

Не так легко прийшлося Ломницькому почати педагогічну працю. В роки війни не було вчителя, будинок знищили постоянці. У роботі Ломницькому помагали селяни. Треба було направити дах, бо протікав, побілити стіни, повставляти повибивані шибки або через брак скла позабавити вікна звичайно дошками. Навіть малі школярі, дізнавшись, що приїхав «пан професор», захопились допомогти йому і з кінця села притаскали лавки. Книжок, власне, не було, бо нова польська влада ще не подбала про них, а старих, передвоєнних книжок лишилося мало, хіба ті, що валялись по запічках. Те саме з зошитами, вони пішли «на цигарки», і тільки деякі збереглися на шкільному горіщі.

Шкільний будинок у Хмелиськах так, як і церква, добре пам'ятає дуже старі часи. Неписана хроніка села повідає, що школу збудовано за панування цесаревої Марії Терези, коли то ще дяко-учителі вчили: «аз буки від глаголи». Та що така незрозуміла метода науки не бралася малих дітей, то дяко-учителі сікли їх нагаями не раз до крові. Нараї тоді мали привілеї, бо це діялося за часів кріпацтва. І хоч з Відня прийшов наказ із кріпаками поводитися по-людському, та через те, що Відень далеко, дідичі й надалі веліли гайдукам бити людей. За прикладом дідичів нагаїв уживали також дяко-учителі, б'ючи дітей за кожну дрібничку. Дяко-учителі закінчили своє панування коло 1880 року, та дід Іван Синенко ще добре їх пам'ятає.

З-поміж найжорстокіших дяко-учителів «уславився» Ксавер Приндин. На зріст він був малий чоловічина. Ходив у довгому, темнозеленому піджаку, з правої кишені якого завжди видно було червону хустку, що нею він витирав собі носа після кожного нюхання табаки. Він купував її потайки у шмуглярів¹⁴ з Росії, і тримав її в табакерці, що грала мунуєт, коли її відкривав. Табакерка була єдиною розрадою нещасливих школярів. Одного разу якийсь смільчак вкрав

у Приндіна табакерку, а коли дяко-учитель знайшов її, то злодієві дісталось стільки буків, що мабуть до кінця життя більш не лакомився на чуже добро, Цей малий чоловічина, що, здавалось, не має сили забити мухи, коли приходило до екзикуції, то бив не гірше від найсильнішого двірського гайдука. Мав звичку говорити: «Хлопа треба бити змалку, щоб звикав до биття».

Школа у Хмелиськах запам'ятала одну світлу подію — скасування панщини в 1848 році на самий Великдень. Була це велика радість не тільки для кріпаків, а й для школярів. Тільки школярі скоро розчарувалися, бо Приндин залишився вірний своїм нагаям. Не визнавав австрійської влади та її конституції. Тому далі бив і бив ще з більшою завзятістю.

*

Шкільний будинок нагадує звичайну сільську хату. Коридор розділяє його на дві частини. По правій стороні велика кляса, а по лівій мешкання для учителя. На подвір'ї, завішений на довгій жертці, дзвінок, як і колись, за часів Приндіна, скликає школярів до школи. Над дверима вже знято з наказу нової влади, австрійського орла, а на його місце причеплено ще більш хижого, білого, на червоному тлі, що прилетів з далеких гнізненських лісів. Наче шукаючи захисту, школа притулилася до приходства. Тільки великий сад розділяє їх.

*

Ломницький з радісним тремтінням дивиться на село. Воно вже спить. Ген далеко з-за лісу виринув кінчик місяця і своїм сявом сріблить село. Осінь у природі видно на безлистих деревах та зораних полях. Якою ж гарною у цій осінній мелянхолії видалась Ломницькому його рідна земля! Вона була варта стільки пролитої за неї крові.

Згадав Італію. І дивно, ця країна, що своєю красою давала надхнення мистцям, ніколи не була йому так любою, як його рідна земля. Бачив красу італійської природи, але серцем не міг її відчути.

Споминами Ломницький перекинувся у призабуті часи своєї ранньої юности. Склав матуру якраз перед війною. Пригадував собі товаришів, дівчат. Хто була його «перша любов»? Вже навіть забув... Пригадав, здається, називалася Галюся. Запізналися вони на лекціях танців. Вона була чарівна. З яким хвилюванням підходив просити її до вальсу. А тільки той... як його... Богдан все ліз йому в дорогу. Опісля була ще Зоня, нарешті в Марійку так залюбився, що мало через неї не перепавав при матурі. Хто ще?.. Ні, то була вже його остання «студентська любов». А під час війни?.. Кілька фліртів з дівчатами, імена яких вже навіть і забулися. Остання — сестра-жалібниця в Неаполі, де він, ранений, довго лікувався.

З приходства, під акомпаньямент фортепіяна, долинала пісня:

Ой місяцю, місяченьку,
Не світи нікому,
Тільки мому миленькому,
Як іде додому.

Стара, сантиментальна пісня ще наших бабунь. Напевно співає її якась залюблена дівчина, і просить свідка любовних зустрічів, щоб йому освітлювали дорогу додому.

А як милий із другою
Буде йти у парі,
Ой, тоді ти, місяченьку,
Сховайся за хмари.

А місяць справді на хвилину сховався за хмару, а виринувши, показав своє розсміяне обличчя, високо пливучи над приходством. Через відчинене вікно кинув своє світло в сальоник. Ломницький, зваблений піснею незнайомої, підійшов ближче, майже під приходство. Дівчина сиділа при фортепіяні, обернена спиною до нього. Дві золоті коси, зв'язані синьою стрічкою, ніби нагадували когось. Дівчина далі співала, і в співі її стільки мистецтва! Мольові ледь чутні акорди зливалися з мелодіями стрілецьких пісень.

На закінчення ще кілька наче знехотя кинених акордів, і дівчина закрила фортепіяно. Вона скрутила нафтову лям-

пу на ньому і підійшла до вікна. Стояла, вдивлена в далечінь.

Тепер Ломницький краще побачив дівчину. Великі, замріянні очі, носик трішки вгору, а на устах легка усмішка. Когось вона йому нагадувала. Кого? .. Він колись таку дівчину бачив... Не міг пригадати.

Довго тієї ночі ввижалася Ломницькому усмішка дівчини, така знайома, і той «носик вгору». Перебрав у пам'яті всіх давніх знайомих дівчат, а такої з «носиком вгору» не пригадує.

*

Відтоді Ломницький зацікавився дівчиною з «носиком вгору». Бачив її кілька разів у церкві, і, замість молитися, шукав у думках її між знайомими дівчатами. Хотів нарешті з нею познайомитися, а нагода, справді, траплялася. Бо хіба можливе, щоб українець-учитель не був знайомий з родиною священика. Отець Синенко, приходячи на науку релігії, все запрошував прийти:

— Дякувати Богові, маємо учителя-українця, то не будемо від себе сторонити. Заходьте до нас.

Ломницький виправдувався, що не має відповідного вшитого одягу, а в цьому йому не личить іти.

— Молодий чоловіче, не виелегантуйтеся, а приходьте в такому одязі, який маєте. Тепер всі так одягаються. Звідки взяти цивільного одягу, хіба на «чорнім ринку», але там така дорожнеча, що не до купишся, — поплескуючи по плечі Ломницького, Синенко запрошував його прийти до них. Рад не рад, одного пізнього пообіддя Ломницький вибравсь у своєму чудернацькому, напіввійськовому-напівцивільному, одязі.

Бабуні та діда не було вдома. Вони поїхали до Яросевичів дізнатися, чи Роман вернувся з України. Досі про нього не було чуток, хоч батьки всюди довідувалися. Бабуня не залишала думки віддати Олю за Романа і з'єднати два старі священичі роди. За плянами бабуні Роман мав бути майбутнім священиком у Хмеліських.

Сонце схиялося на захід, а Оля, лишившись сама на господарстві, заганяла курей до курників. А тому, що в

бабуні було понад дві сотні цього строкатого птаства, і то різного віку та статі, від маленьких, безперих писклят до старих курей та маєстатичних, довгохвостих півнів, то загнати їх було — багато клопоту. Півнів та курей зовсім не приманювала довга ніч на невідгдних бантах, бо вигідні гнізда на сідалі зайняла наймолодша генерація та їх матері.

Оля якраз приманювала курей пшеницею, і вже вдалося б їх зловити на зерно, якби не поява чужої людини на подвір'ї. Кури, побачивши чоловіка, який прямував до них військовим кроком, розбіглися на всі боки, а сполошений найстарший півень вискочив на тин і голосно запротестував проти небезпеки, що загрожує його родині.

Винуватець стояв ні в сих, ні в тих. Він радий був навіть утекти. Бо що йому в такій ситуації робити? Чи перепрошувати, що сполошив курей, помагати їх зганяти, чи може представитись дівчині? Ні одне, ні друге, ні третє! А тут ще дівчина сміється.

— Нашого учителя не тільки школярі, а й кури приходські бояться!

— Вибачте... — каже зніяковілий Ломницький.

— Дозвольте представитись... — і зрозумів, що сказав нісенітницю.

— То я вже за вас докінчу: Ігор Ломницький, учень мого татка.

— Панна Оля Синенко! — І, наче на екрані, в уяві стала давня картина. — Невже ж?.. Це та маленька дівчинка, що хотіла бути Кармен?.. І погнівалася на мене, навіть не попрощалася зі мною.

— Тому, що пан Ігор хотів дати мені ролю Маргарити, якої я не прийняла, — жартуючи, каже Оля.

Ігор глянув на Олю і відчув, що тепер вона справді може бути Кармен. А що як йому на цей раз доведеться бути в ролі нещасливого закоханого Дон-Хозе?

— Кармен!.. Золотоволоса Кармен! — піднесено сказав Ігор.

— Тореадор!.. переможець... — При цьому дівчина фільтерно¹⁶ всміхнулася.

— Тореадор?..

— Авжеж. Дістати посаду українцеві від інспектора Кравта, — велика перемога. Шовініст, якби міг, усіх українців потопив би.

— Це правда. Дав мені посаду мабуть тільки тому, що я не брав участі у війні з поляками.

— Ви не брали участі у війні польсько-українській? . .

— Кінець війни захопив мене в Італії. Був тяжко поранений, ледве одужав і доперва недавно міг вернутися.

— Так, там татко помер, — сказала з жалем.

— Про цю сумну вістку дізнався, приїхавши до краю.

Оля запросила Ігоря до дому.

Вона, справді, зраділа зустрічі з Ігорем. Був її близьким, бо пригадував часи дитинства та батька. Тоді кохала його тим, ще дуже діточим, почуттям, тепер того почуття вже немає. Помста малої Олі вже не була реальною.

Спільні спомини їх в'язали. Ігор розказував про пережиті на війні та італійський полон, Оля про постання української держави, день Першого Листопада, та про надії, що розвіялися під ударами ворожої сили.

Увечері приїхала бабуня та дід. Вони привезли сумну вістку. Яросевичі дізналися, що їх син Роман, учасник походу на Україну, помер на тиф восени 1919 року в Кам'янці-Подільському. Ця вістка була для Олі болюча. Пригадалося їхнє сумне прощання. А все ж лишився для неї дуже близьким, бо став героєм Батьківщини.

Пізно увечері Ігор вертався до свого мешкання під чаром зустрічі з Олею. Невже ж закохався? Ця, колись маленька дівчинка, що на неї навіть не звертав уваги і яка по-діточому кохала його, тепер полонила серце Ломницького.

НОВІ ПЛЯНИ БАБУНІ

У Синенків був звичай усі домашні справи обмірковувати спільно, хоч вирішальне слово належало невисокому, з грізним обличчям, козарлюзі, а невеликій на зріст його дружині Марії. Чоловікові більш для задержання авторитету залишалося дати свою згоду.

Так було і тепер. У такий сльотний день, коли через мряку й світу не видно, дощ ліниво цюрком спливає по вікнах приходства, кури не хочуть зійти з сідал, і так повільно плететься в руках баби панчішка, коли навіть вогник у дідовій цигарниці¹⁶ раз-по-раз гасне, — тоді найкраще обмірковувати родинні справи.

Бабуня спинила свій погляд там, де сидить дід. Він з нудьги перечитує мабуть десятий раз тиждень тому з міста привезене «Діло», майже все перекреслене польською цензурою.

Чоловік з вигляду жінки здогадується, що сьогодні буде вирішено якусь важливу родинну справу, і йому, як завжди, прийдеться дати згоду.

— Що ти, Ясю, думаш про майбутнє Олі? — починає Марія.

— Я завжди те саме, що й ти, Мариню. Вона у нас тепер наша дитина.

— Оля через війну змарнувала у нас стільки літ.

— Так, Мариню, змарнувала багато літ. Здається, ще вчора приїхала до нас малою дитиною, а тепер вже панна хоч завтра під вінець, — відповідає отець Синенко.

— Під вінець нема чого спішити, — протестує жінка.

— Твоя правда, Мариню, і я тієї ж думки: під вінець не треба спішити.

— Все чекала повернення з України Романа Яросевича. Думала, піде на теологію, оженився з Олею, і Хмеліськи залишаться при нас... І гарна була б з них пара!

— Те саме і я думав, що Роман оженився з Олею, буде парохом у Хмелиськах, а тепер сумно, коли подумаю, що Хмелиськи по моїй смерті перейдуть у чужі руки.

— І чому мали б перейти в чужі руки? Може трафиться якийсь другий теолог. Хоч він найбільш мені припав був до вподоби: веселий, жартівливий, і син декана. Так що ж?.. Не довелося. Як ми приїхали тоді до Ярославичів, то всі надії розвіялися. Про «мар'яж» Олі з Романом треба забути. Слід шукати когось іншого.

— Правду кажеш, мусимо забути, шукати іншого, — повторив дід слова жінки, випускаючи цигарковий дим, що ліниво крутився довкола стола.

— Але заки Оля вийде заміж, треба подумати, щоб вона закінчила науку, хоч я не дуже то за науку дівчат. Що не казати, а таки краще було за моїх часів. Навчилася читати й писати, щоб уміти з молитовника в церкві Богові молитися, і рахувати, щоб у місті жид не обшахрував, та ще трохи понімецьки, щоб з австріяком розговоритися, — і цього було досить. Пригадую собі, якось поїхала з своїм покійним татом до Відня. Іду вулицею міста і питаю австрійця, де замок цісаря. Зрозумів, і зразу показав. А коли запитала, де є рутеніше Кірхе святої Варвари, то він тільки очі витріщив і каже: «Вас, вас? Русіше Кірхе?..» Бо у них «рутенен» — те саме, що «русен». Нічого про нас не знали, хоч стільки літ були ми під їх пануванням.

— Так, так, твоя правда, Мариню, — за звичкою підтакував чоловік.

— Отож, хоч я не дуже за науку для дівчат, але що робити? Світ не стоїть на місці. Якось нарешті мусіла погодитися, щоб Оля обтяла коси, і коротку суконку пошила. А вже найбільш було мені жаль її довгих, золотих кіс! Так що ж? Просила, не давала мені спокою. Тепер не модні довгі коси, всі дівчата вже на-коротко стрижуть волосся. Погодилась, але ще й досі плачу за її косами.

— І гарні були в Олі золоті коси! Як побачив її без кіс, то наче не та стала наша Оля. А в цій короткій спідниці, як той дїтвак, а не панна, — нарікав дід.

— Погодилися ми, щоб обтяти коси, тепер мусимо згодитися, щоб поїхала до міста кінчити науку, — вирішила бабуня.

Дід вважав, що треба і йому забрати голос. Він авторитетно заявив:

— Оля мусить скінчити науку.

Бабуня, яка під час розмови була перестала плести панчохи, знову взялася до цієї роботи, і з такою наполегливою пильністю, ніби хотіла надолужити згаяний час. При тому в голові далі укладала пляни, про які чоловік ще не знав, а втім без протесту мав їх визнати.

— Треба буде тобі завтра поговорити з учителем Ломницьким, щоб Олю приготував до іспитів. Добре, що ти її вчив, але нехай ще з учителем перейде науку. Тепер, кажуть, легко при іспитах питають, а Оля здібна, напевно складе матуру.

— І я те саме думаю. А з Ломницьким поговорю ще сьогодні. Латину і греку добре знає, бо я її вчив, але математики та інших предметів небагато навчив, бо сам забув.

— Незабаром поїдемо до Антонини, щоб на час іспитів Оля у неї була. Як-не-як, а то Олі рідний дід, хоч Влодка там вже немає . . . — з жалем сказала Марія.

Дід дістав ще припоручення написати в цій справі до сивої, і едукція Олі була вирішена на бажання бабуні. Отець Синенко поговорив з Ломницьким, і той охоче згодився приготувати Олю до матури. Оля була рада вирішенню бабуні. Вона хотіла вчитися, і далі мріяла про свої співацькі студії в Італії. Складе матуру, попросить у діда дозволу і поїде вчитися, — думала Оля.

Якось навіть натякнула про це бабуні, та бабуня, як жінка старосвітських поглядів, що навіть довго не дозволяла Олі обтяти коси, вважала співачку за щось найгірше. Дід Іван може був би й погодивсь, але він не мав голосу. Ще був один ворог співацьких студій — це старий фурман Михась. А що його в родині мали як за родича, тому дід і почав з Михасем балачку про те.

— Оля наважилась, як тільки складе матуру, поїхати до Італії на студії, вчитися співати. Що ти на це, Михасю?

— То ще й досі панні Олі в голові та Наталія? — пробурмотів фурман. — Я думаю, не дозволити, та й «фертіг». Та ще й з нашою Україною не все полагоджено. Може бути війна або повстання проти поляків, то як у такий непевний час молоду дівчину саму пускати у світ? Та я ще собі так мір-

кую: навіщо дівчині вчитися на якусь співачку? Паннунці дев'ятнадцять літ, якраз час під вінець.

— Воно твоя правда, Михасю. Може трафитися якийсь теолог, то ми б хотіли, щоб по нашій смерті він був ксьондзом у Хмелиськах.

Одначе Михась завдяки своїй спостережливості покмітив тут щось інше. Майбутнім чоловіком Олі мав бути не теолог, а вчитель Ломницький. Він запримітив, що учитель-ві Оля сподобалась.

— І навіщо шукати теолога? А наш учитель хіба не добрий був би жених для панни Олі? Та він такий, як той, на малюнку, козак. Усе село його любить. Він вже і хор веде в селі; кажуть, навіть представлення хоче давати. А я думаю, що пара була б з них добра.

А тому, що Михась у родині мав великий голос, його рада ніколи на зле не виходила. Дід не перечив йому, щоб Ігор оженився з Олею. Тільки не знати, якої думки буде жінка. Бо не він, а вона вирішує.

Мрії Олі натрапили на багато перешкод.

НАДРАДНИК ГЛІК-ВИШНЕВСЬКИЙ

Антонина по смерті Володимира опинилася в невідрадному матеріальному становищі. Австрія розлетілась, а вдовиця на пенсія, що її визнала польська держава, була така мала, що її не вистачало на прожиток. До того ж, в Антонини був польський розмах жити «по-панському». Тому то вона найняла дві кімнати надрадникові староства Теофілеві Глік-Вишневському, пристаркуватому чи радше таки старому кавалірові. Цісар Йосиф II, роздаючи привілеї за якісь невідомі заслуги, додав родині Вишневських слово «Глік», щастя, і відтоді родина з гордістю ставила його перед прізвиськом. А що до слова «Глік» краще пасувало польське прізвисько, то Теофіль без будь-яких сантиментів викинув останню букву, середні замінив польськими, і підписувався: «Вишневські», хоча й походив з українського роду. Ще за Австрії він дослужився «золотого ковніра» і титулу надрадника.

Хоч був обряду та віри греко-католицької, ходив тільки до костюлу, бо там була нагода стрінутися всю польську еліту. А проте тримався засади, що «Бог є всюди».

Вишневський, одягнений урядово, в наполеонівському капелюсі, військовому чорному мундурі, обвішаному орденами, з шаблею при боці, приходив тільки раз на рік до церкви, з нагоди іменин «найяснішого» цісаря Франца Йосифа Першого і займав разом з іншими достойниками цісарсько-королівського староста перше місце на лавці. Церковна довга церемонія наганяла на Вишневського дрімоту, і аж «многая літа» на честь цісаря та перші звуки гайденівського гімну будили його з півсну. Опісля Глік із цілим товариством ішов «на склянку пива» до знаного в місті ресторану Гольдберга.

І було б «Глікові» спокійно, тихо проминуло ціле життя, якби не війна 1914 року. Вона вигнала його з рідного староства і веліла йти на еміграцію до столиці Австрії, Відня. Але

й там щастя його не залишило. Глік дістав посаду у віденській управі міста та ще й допомогу як політичний емігрант.

У новій, привітній батьківщині, овіяній штравсівськими вальсами та романтикою Маерлінга,¹⁷ його життя далі щасливо плило б, якби не революція та не абдикація цісаря Карла Першого. Не було вже ні «вінер кухенів», ні цісаря, та ще й залунало грізне німецьке: «Ферфлюхте Авслендер, weg!» (Прокляті чужинці, забирайтеся!). Не було ради. Глік спакував речі і подався до, зайнятої тоді вже поляками, Галичини.

Надрадник не мав жодних політичних гріхів, тому він легко дістав свою давню посаду. Так, наче нічого й не змінилося в житті Вишневського.

Серед колеґ староства скоро здобув собі довір'я, завдяки чому мав можливість подбати про побічний гріш. Економічна проворність Гліка була першим щиро-дружнім зближенням Антонини з своїм льокатором.

У той час державна посада могла тільки приснитися українцям. Тому хитріші й багатші шукали протекції. Філантропічна акція пані Антонини була надзвичайна. Як тільки йшло про посаду, пані Антонина вдавалася з цією справою до надрадника, і незабаром усе було полагоджено. Опріч подяки, Антонина діставала щедрий дарунок, чесно розділяючи його між собою і надрадником. Після кількох таких посередництв пані Антонина перестала журитися «завтрішнім днем», а пан надрадник, як колись у Відні, міг жити, не рахуючись із грішми.

Однак такі «золоті інтереси» могли б несподівано скінчитися, якби надрадник одружився. На його «золотий ковнір» і титул не одна, і то молода, дівчина полакомиться. І це Антонину почало тривожити. Тоді б усі побічні прибутки увірвалися би. У такому тривожному настрої щодо свого майбутнього Антонина згадала Олю. Дівчина у глухому селі марнує молоді літа. Чи не добре було б посватати її? Тоді б Антонина мала прибутки на ціле життя, та ще титул теці надрадника староства дав би можливість увійти в найвищі польські товариства. По смерті чоловіка тільки надрадник титулував її «професоровою».

— Пане надраднику, чому ви не женитесь? — запитала на пополудневій каві, на яку запросила його.

— Над тим і я не раз думаю, пані професорова. Так що ж? Трудно знайти щось відповідне; чоловік що старший, то більш вибагливий.

— Де вам, пане надраднику, говорити про старість? — перечила Антонина, філютерно усміхнувшись.

— Так-так, але вже коло сороківки, поважно підкреслив Глік, наче забувши, що сороківка йому вже давно минула.

— Саме тепер найкраща пора женитися, пане надраднику. Дівчата не люблять молодиків. Вони воліють поважних, на становиську людей.

Пан надрадник глянув у дзеркало, що висіло напроти нього на стіні, і погладив свою лисину.

— На старші літа треба мати родину, треба мати когось, хто дбав би про вас; треба мати діточок, пане надраднику . . .

— Так-так, пані професорова, треба вже когось мати, щоб мною піклувався, а то ревматизм таки добре докучає, головно в лівій нозі, то треба, щоб хтось давав гарячі оклади, вони одні помагають.

— Бачите, навіть нема кому дати окладів. Та й діточки своїм щebetом розвеселили б ваш дім.

— Щодо цього, то вже ні! — запротестував надрадник. Я люблю спокій! Спокій і блаженну тишу, — продовжував він, дискретно¹⁸ позіхнувши. — Коли приходжу з бюро, мушу хоч на годину задрімати, а то діти не дали б спокою. Так, пані професорова, спокій — найважливіше по праці.

— Я часто думаю про вашу самотність, пане надраднику, і гадаю, ви повинні оженитися. Вже навіть маю для вас панну.

— Справді? — і його очі засвітилися блиском пожадання.

— А яку б ви собі бажали?

— Я хотів би молоду, і тільки бльондинку. Брюнетки енергійні, але і занадто верховодять чоловіками. Ще щоб не була бідна, бо коли з бідною зачнеш, то з бідною й скінчиш.

— Воно ваша правда, пане надраднику. А я маю таку на прикметі.

— Невже ж? Хто вона?

— Молода, бльондинка, і, думаю, не ібдна, бо хоч сирота, дід та баба маєтку до гробу не візьмуть. У них велике господарство, а господарство тепер значить більш, як гроші.

— Ще щоб була господиня, бо негосподарна жінка ціле майно прогайнує. Кажіть, пані професорова, хто вона?

— Оля, моя пасербиця.

— Де вона? Ви ніколи про неї не згадували.

— Залишилась у батьків покійного чоловіка, у селі. Дід священик у Хмельських.

— Познайомте мене з нею, пані професорова.

Вирішили поїхати до Синенків. При тій нагоді вона намовить Олю вернутися до міста, покінчити науку, бо в селі вона зовсім здичіє. Відтоді пан надрадник наче помолодшав. Навіть вуси, хоч і за допомогою фарби, але набрали чорнішого кольору, а пучок останнього волосся на голові мав важливе завдання — заслоняти його лисину.

Вишневський недаром називався «Гліком». Щастя і цим разом його не залишило. Саме тоді, як в домі панував той, повен рожевих мрій настроїв, прийшов лист від отця Синенка. Синенко повідомляв про приїзд у справі дальшої едукції Олі. Отже Глікові не треба було їхати з першою візитом до панства Синенків.

КРИЗЬ БАБУНИНЕ ВІКОНЦЕ

Оля взяла коня із стайні і поїхала у ліс, що межує з селом. Їй раптом стало тісно у цьому тихому, патріархальному приходстві. Забажалось не того, чим живуть бабуня та дідунь. Оля зрозуміла, що світ стареньких інший від її світу, а їхні турботи про її долю — це залишки старосвідських поглядів прабабунь. Для бабуні майбутнє Олі у заміжжі не за ким іншим, як тільки за теологом; це їй потрібне тільки на те, щоб по смерті старих Синенків Хмелиськи не перейшли до чужих рук. Взагалі бабуня та дідунь село Хмелиськи вважають за свою власність, дідицтво, і їм тяжко погодитися, що там колись міг би бути якийсь інший священик, а не з їхнього роду. Тому вони й наполягають на заміжжі Олі за майбутнім священиком, а до почуття дівчини їм цілком байдуже.

— Тут був парохом покійний мій тесть отець Іліяріон, тут ми провели ціле життя, тут і ти повинна залишитися. Вийдеш заміж за теолога, він по дідові дістане парохію, а ти — наше господарство. Парохія добра, кращої немає в цілій Галичині! Вісімдесят моргів землі, ліс та пасовиська. А наше господарство: шість пар коней, чотирнадцять корів, дробу та свиней не почислити, — каже бабуня.

Стара досі згадує Романа. Він був би найвідповіднішою партією Олі. Що ж, не вернувся з України. Треба розглядатися за ішим женихом.

Вістка про гарну панну, та ще й багату, розійшлася по цілій околиці. Женихів-теологів доволі. Бабуня зраділа. Хлопці гарні, майже кожний син священика. Трапляються теологи і з селянських родин, але бабуня приймає їх так, що вдруге вони не приїдуть. Натомість Оля зовсім не виявляє захоплення женихами. Своєю поведінкою, а то й словом, збиває женихів з пантелику. Оля гостра на язик. Так відрубає, що жених удруге не приїде. Через те по кожній візиті бабуня читає «літанію».

Ломницький готує Олю до іспиту; тепер їй найважливіше скласти матуру, а не женихи.

Оля якась дивна. Часом щира, іншим разом ні словом не обізветься. Хто її збагне, кохає його чи ні. Тепер їх два у її душі. Ігор — вимріяний лицар її діточого серця. Але як давно те було! На його місце прийшов хтось інший, чия силуетка ще й досі у неї в пам'яті.

Неприємна розмова між Олею й бабунею щойно скінчилася, та не надовго. До Хмелиськ щоразу частіш почав приїжджати жених-теолог. Бабуня рада йому, а Оля ані трохи не цікавиться ним. Жених, видно, не належав до здогадливих і, сподіваючись, кінець-кінцем, «уламати» панну, приїжджав далі. Незабаром мало бути його висвячення на священника. Щоб не гаяти часу, він освідчивсь і від'їхав з «відкошем».

З того й почалося між Олею та бабунею, бо дід участі в розмові не брав, а тільки раз-по-раз від його рук падали жертвою десятки необачних муж.

— Жених подобний, добре вихований, з ксьондзівської родини; видно, добрий господар, бо вже й до стайні заходив, а вона дала йому «відкоша», — каже бабуня.

Оля вже не видержала і щиро засміялася:

— Думала, перебере адміністрацію по дідові, pomoже дідові поїхати до хворого висповідати, а вона он як поставилася до нього.

Дід тільки ляснув мухобийкою по стіні, і три мухи впали неживі. А бабуня продовжує:

— І що то за часи настали! Колись було, за моїх молодих літ, як приїде жених, то вирішували батьки, а не дівчина. Два-три рази, бувало, приїде, сподобався батькам, освідчивсь, і призначено весілля.

Оля мовчить, тільки нахмурилась.

— Бабуню, то і дідусь освідчився наперед батькам?

Бабуня спантеличилась, глянула на діда і каже:

— З нами якимось інакше вийшло... Як то було, Ясю?.. Ага, пригадую. Ти мені освідчився на празнику.

Дід тільки зідхнув і відповів:

— Пригадую, не забув.

Нарешті Оля побачила, що дід та бабуня, пригадавши свої молоді роки, подобрили, у бабуні навіть з'явилася за-

мріяна усмішка. Неприємну розмову Оля хотіла кінчити мирно, але саме те й привело до конфлікту.

— Бабуню, наперед мені треба скінчити науку і скласти іспити. Ви самі кажете, що тепер інші часи, і за вашою згодою мене вчить Ломницький. Поїду незабаром до міста, складу матуру, а після побачимо.

Бабуня визнала слухність, вона зраділа. І справді, навіть Олі поспішати з одруженням? Їй ще немає навіть двадцятьох років. Нехай наперед закінчить науку, а після вибере собі по своїй волі теолога.

І вже була б розмова скінчилась, якби Оля не виявила дальших своїх плянів.

— Бабуню, по матурі поїду до Італії вчитися співати. Я хочу бути співачкою.

Бабуня аж руки заломила.

— Це було бажання покійного татка, — додала Оля.

— Що? Співачкою?? Комедіанткою?

— Що в тому злого?

— Порядна панна з священичої родини хоче бути артисткою, комедіанткою! Що ти на те скажеш, Ясю?

— Я все з тобою згідний, Мариню. — Дід ляснув мухобийкою, і знову впала нежива муха. А сам собі думав: «Чи я посмів би сказати не те, що моя жінка?»

— Бабуню, співачок-акторок у світі поважають. Це ж мистецтво, — Оля пробувала переконати бабуню.

— В нашій родині не було комедіанток і не буде! Може ще поїдеш з міста до міста, як вони тепер їздять... Тільки подумати: моя Оля, замість бути у Хмельських ксьондзовою, їздить з театральними комедіантами від міста до міста!

— Бабуню, може не прийдеться їздити по провінції. Справа Галичини ще не полагоджена, а як в Женеві визнають Галичину, то міський театр у Львові буде нашою власністю.

— Я не вірю, щоб ті, хто там у Женеві радить, визнали Галичину. Галичина залишиться проти нашої волі полякам.

— А хоч би їздити з театром по містечках. Наша провінція дуже упосліджена, люди потребують культурної розваги.

— То нехай інші їх розважають, а не ти! — І бабуня почала плакати, як за померлою. Її мрії, що Оля буде ксьондзовою у Хмельських, розвіялися. Важким каменем упала на душу думка, що Хмельськи перейдуть у чужі руки. Ба-

буня вже навіть була б згодна віддати Олю за кого вона захоче, аби тільки дівчина не була «комедіянкою».

Навіть дід перестав бити мухи, зажурився.

— Ясю, скажи їй своє слово.

— Тти... і не д-думай про Ітт-алію... в-ви-кинь ддур зз... голови. А тто гро-ш-шей на ппусте нне дд... дамо! Комедіянкою нне ббу... деш!

У тих словах Оля відчула не тільки жаль до діда, а й образу для себе. Вона зрозуміла, що віконце, через яке старі дивляться на світ, таке маленьке! Крізь нього вони бачать тільки свої Хмеліські. А вона хотіла б вийти поза обрії. Оля грюкнула дверима і вибігла з кімнати.

У ДОРОГУ

Не так легко вибратися з села до міста. Скільки то різних справ перед від'їздом треба полагодити, скільки непердбачених клопотів, неприємностей в'яжеться з від'їздом. Передовсім вибратися до міста, в повоєнний час, з порожніми руками не можна. Провіант — найкращий дарунок найпевніша валюта. Тому то бабуня ще за день до від'їзду спакувала вісім великих і п'ять малих клунків з провіантом. Було у них кілька зарізаних курей, чвертка кабана, свіжозбите масло, мед з дідової пасіки, калачі та яйця. Ще був ризик із перевезенням провіанту, бо поліція у місті, на станції, відбирає сільські продукти.

Михась поносив до брички клунки, а бабуня, у малому капелюсі, що стирчить на чубку голови, та в старосвітській пелерині, давала Олі господарські припоручення.

Дід ще не вдягнений, якраз голиться, а бабуня туркоче:

— Ясю, ти все відкладаєш на останню хвилину. Не міг учора поголитися! Через тебе спізнимось на поїзд.

Дід, з голяркою в руці і намиленим лицем, виправдується.

— Знаєш, Мариню, моє лице скоро заростає. Підожди, зараз буду готовий.

— А за цю хвилину спізнимось на поїзд. Дорога до станції не так далека, як вибоїста.

— Та воно правда твоя, правда, Мариню, — підтакує дід і вже докінчує голитися.

Коні перед ґанком фуркочуть, нетерпляче цокають копитами, чекають, коли нарешті фірман шмагне їх батогом, і вони зірвуться й побіжать.

Бабуня ще дає різні припоручення Парасці. Тепер ціле господарство залишається на її голові.

Дід надягнув порохівник, а на голову надів чорний крилатий капелюх.

— Я вже готовий, Мариню...

— Певно, готовий, як не маєш нічого іншого . . .

— Прощу їмості їхати, бо спізнимось на поїзд, — нагльть Михась у дверях з батогом.

— Ідемо, вже ідемо, Михасю . . . Підожди одну хвилину . . . Де то я діла ключі від спіжарні¹⁹? . . . Ось тут були на столі, і нема. Добре пригадую, були на столі . . . Де ж вони? . . . Олю, не бачила їх? Шукай швидко, Параско . . . може в кімнаті.

Усі шукають: бабуня, Оля, Параска, Михась, навіть височезний дід. Ключів немає, мов під землю запалися.

— Прощу їмості їхати, спізнимось на поїзд, — нагадує Михась.

— Бабуню, їдьте вже, я опісля знайду ключі, а то справді спізнитесь на поїзд.

— Пропали ключі . . . — бідкається баба. — Ось тут, добре пам'ятаю, лежали на столі, і нема. То все так, коли треба їхати, то чорт якусь штуку утне.

— Кажуть, як зав'язати ніжку крісла, то чорт зараз віддасть те, що взяв, — каже Параска і шнурком перев'язує ніжку.

— Верзеш, Параско, бозна що! Краще шукай, то ключі знайдуться.

— А-о! Є! — радісно вигукує Параска. — Знайшлися! Я добре казала, що чорт віддасть ключі!

— Де були? — питає баба.

— Таки біля самої ніжки стола . . . Я казала, що треба зав'язати ніжку . . .

Михась втретє нагадує, що час їхати. Але хіба бабуня поїде, не поблагословивши Олю? Вона робить знак хреста, і цілує Олю. Парасці наказує пильнувати господарства, а як приїде з міста, — привезе коралі. Тепер вже можна їхати. Михась шмагнув коней, поїхали.

Дорога до станції, так звана, цісарська, гірша від звичайної, сільської, бо каміння оббиває ноги коням. Люди, роблячи на шарварку, потовкли його на великі кусні, і цю роботу мусять докінчити коні та дощ. Недалеко від станції кінчиться цісарська і починається болотиста, сільська дорога. Коні ледве витягають ноги з болота, що не висихає навіть у спеку.

— Михась, підганяй коней! Вже здалека видно: їде поїзд. Скоріш, скоріш, а то спізнимось... А все через тебе, Ясю, не треба було тобі голитися перед самим від'їздом.

Але Михась, що піввіку профірманив, ніколи не спізнявся, і цього разу приїде на час. Михась підвівся і з усієї сили шмагає коней, і одночасно з поїздом зупиняє коней.

Квитків купити немає часу, і каса зачинена.

Біжать усі. Наперед бабуня, за нею височезний дід, добігає Михась, обладований клунками.

— Гей! Гей! Чоловіче! чого прешся до вагона? Поїзд від'їжджає! — кричить кондуктор.

Та Михасеві це не першина. Вже не раз він на-бігу вискакував з поїзда.

Він кладе клунки на полицю, цілує руку ксьондзеві та їмості, і вже як поїзд рушає, вискакує з вагона.

— Михасю! Пильнуй господарства! — гукає бабуня з вікна.

Дід та баба перехристилися.

— Дякувати Богові, не спізналися. А то все було б через тебе, — туркоче бабуня. Перечислює клунки. Один, два, три, шість, сім, вісім, тринадцять. Є всі.

— Аби тільки не було в місті ревізії!

Якась виелегантowana панна обмінюється з пасажирами іронічним поглядом. Справді, чи бачили, щоб стільки пакунків брати до вагона? На щастя, на станції не було ревізії. Дід та баба щасливо вивантажили свої клунки на стаційний майданчик.

Біля станції, поруч з автодорожками²⁰ стоять передвоєнні «айншпанери» та «цвайшпанери», онднокінні та двокінні фіякри.

Здавен-давна між власниками айншпанерів та цвайшпанерів їде завзята конкуренція, а по війні прибув ще третій грізний конкурент — автодорожка. Конкуренція не легка, бо кожний приїжджий радше їде автом. Воно не дорожче і ним швидше їхати.

Бабуня хотіла їхати автом. Не всіли вони ще до авта, як їм загородили дорогу всі вороги авт. Наступ був енергійний і вдалий.

— Кто з пожондних людзі едзе автем? Можна сеу на сьмерць забіць.

— Прошеу пані ксендзовей на муй фіякер!

— Прошеу на муй фіякер! Муй цвайшпанер тиле коштуе, цо айншпанер!

— Прошеу на муй! Я еше возілем пані ксендзовий маткеу, — вмовляє молодий, не більш, як двадцятирічний, жидок.

Переконана словами фіякрів, бабуня залишила думку їхати автом, і вже всідала до однокінки, а за нею дід, коли найспритніший забрав усі клунки і поніс до своєї автодорожки. Не було ради. Всіли там, де були їх клунки.

— Я вем гдзе пані ксендзова едзе. До пані професоровей, уліца Міцкевіча, лічба 55.

Справді, фіякри та автодорожкарі заслуговували на визнання не тільки завдяки боротьбі з конкуренцією, а й за пам'ять, що була в них незвичайна.

Тяжко було бабуні та дідові входити до цього дому, знаючи, що не зустрінуть там сина. Сльози покотилися по їх обличчях.

— Що ж діяти? Воля Божа, — сказав дід.

Вдома привітала їх Антонина з удаваною сердешністю, дискретно поглядаючи на клунки.

— Яка я рада вашому приїздові... Я стільки горя зазнала!..

— Вибач, що про тебе наче б забули, не навідувалися. Господарські клопоти, а з села до міста не так легко вибратися. Оце наша перша подорож по війні, — виправдувалася бабуня.

— А там у клунках провіянт для тебе, Антосю.

— Сердешно дякую. У мене справді біда, через те взяла квартиранта, надрадника староства, трохи цим полегшую своє скрутне становище.

— Бачила його візитівку на дверях. Він поляк?

— Ні, русин... греко-католик... дуже порядна людина.

— Чому польська візитівка замість української?

— Приходять товариші з староства, не хоче «наражуватися», могли б навіть звільнити.

— Це правда, — погодилася баба.

В кімнату увійшов надрадник, одягнений, щоб зробити якнайкраще вражіння, по-візитовому.

— Пан Теофіль Глік-Вишневскі, — зарекомендувала Антонина.

— Надрадник староства. Цілую ручки пані добродійці! Моє найсердешніше шанування всечаснішому отцеві парохви! — Він низько вклонився і поцілував руку бабуні.

— Як їхалося? Пані добродійка напевно перевтомлена дорогою. Ці дороги в Галичині і комунікація «під псом». Немає того, що за кордоном.

«Що за настирливий чоловік», — подумав отець Синенко.

— Що чувати?.. Що у вас нового? Оля виросла? Вже велика панна? Так давно її бачила, — заговорила Антонина.

— Як знаєш, Антосю, ми якраз в справі Олі до тебе й приїхали. Згодишся, щоб на час іспитів вона у тебе мешкала?

— Авжеж, і не тільки на час іспитів, я буду рада, щоб Оля лишилась у мене на стало.

— Сумніваюся, бо Оля звикла до нас, а ми до неї, і я найрадше бажала б, щоб вона у Хмелиських була... може трафиться якийсь теолог.

— Ксьондз тепер — не партія. У місті трафиться хтось відповідніший для Олі. А покищо дістала б добру посаду.

— Тепер трудно щодо посади. Всі посади позаймали поляки, а для наших нема праці. Ми думали, що буде своя українська держава, а на чому скінчилося.

— Правду кажучи, навіщо було того усього? — устряв у розмову надрадник.

— Не розумію вас, пане, чого — «того усього»?

— Тої війни з поляками, зайняття Львова, цілої Галичини. Тепер маємо наслідки.

— Ви, пане надраднику, поляк чи українець? — запитала Марія.

— ... Українець, — зніяковіло відповів Вишневський.

— І ви, українець, можете так говорити?

Нарадник схибив у розмові. Він заголосно подумав, а йому залежало на добрій opinii старих.

— Пані добродійка мене не зрозуміла. Це говорить мій жаль, що стільки жертв пішло намарно. Я цілою душею радів, як у Відні прочитав про Перший Листопад і геройську боротьбу галицької армії. Здавалось, на крилах полетів би

туди, де точилась боротьба за волю! — з патосом продеклямував Вишневський.

— Пане надраднику, вам не треба було аж на крилах летіти, а звичайно всісти до поїзда з тими, що верталися до краю, щоб взяти участь у визвольній боротьбі.

«І гостра ж на язик та їмость», — міркує надрадник. Він вивідав ще декілька своїх, ніби геройських вчинків, згадав про допомогу тим, що приходять до нього в справі посади, нарешті пішов до своєї кімнати.

— Що за інтелігентна і симпатична людина пан надрадник, — сказала Антонина.

— Щось я цього не запримітила.

— Мамцю, він так зле не думав. А серце у него золоте!

— До серця не заглядала, тому не знаю.

Після того вони перейшли до обговорення справи замешкання Олі. Тепер, коли в Антонини з фінансами недобре, Оля не може мешкати у неї даром. Будуть платити провіантом, з яким у місті трудно. Марія припоручила чоловікові записати все, що треба буде дати, коли Михась приїде фірою з речами Олі. Список був великий, і було там усе: борошно, масло, м'ясо, солонина, крупи, навіть різані кури. Трохи треба було заплатити готівкою.

Антонина дискретно розпитувала про Олю і дізналася, що вона не має жениха.

— Був один — розказувала бабуня — Роман, син декана, і вже думала, що Хмеліськи залишаться при нашій родині. Так що ж, пішов на Україну з військом і не вернувся.

В Антонини спав важкий тягар із серця. «Оля не має жениха, значить, вдасться її посватати», — думала вона. Була хитра, тому свого наміру не виявила.

А коли вона пішла прилагодити підвечірок, Марія звернулася до чоловіка:

— Чому вона так вихвалює надрадника? Він мені зовсім не сподобавсь.

— І мені не до вподоби, — притакнув дід.

— Чи не думає вона з ним одружитися? Віком була б з них добра пара. Влодко помер, їй треба віддатися.

— І я те саме думаю. Вишневський їй був би добра партія, а заміж вийти треба.

ПОДРУГИ

Явдоха видоїла корів і пішла у приходство провідати Олю. Чоловік вирушив ще вранці на ярмарок, а отець та їмость також кудись поїхали бричкою. Добре, що їх немає вдома, а то вони не люблять, що вона до Олі навідується.

Оля, побачивши Явдошку у дверях, аж жажнулася. Це вже не та, колись весела Явдошка. Вона змаріла, очі позападали і не горять колишнім полум'ям молодости. Зчорніла, постаріла. Замість коси з червоною стрічкою молодича чорна хустка. І така скорбота на лиці, як у Мадонни. Навіть меншою видається. Видно, не гаразд між ними, але Олі незручно питати.

— Яка я рада, Явдошко, що ти прийшла мене провідати. Давно ми бачилися, наче обминаєш нашу хату.

Посідали.

— Я б рада приходити і кожного дня, але роботи в господарстві багато. Шість корів, а сема Ласа, яку їмость пода-рували.

— А як там у тебе вдома? Діти тебе слухають? — Про Федора Оля не питає, бо видно з Явдошиного вигляду, який то він для неї.

— Діти добрі, слухняні, не можу на них нарікати. Найстарша, Анна, вже незабаром буде дівочити, часом відбуркне, зате малі так за мною, наче я їх рідна мама. Меншого за Анну, Андрійка, Федір пішле до гімназії вчитися. Діти мене люблять і я їх теж. Я їм казок розказую, а увечері молитви проваджу... А тільки Федір не дозволяє... То я з ними тихцем молюся, як він не чує. Але, що більш Федір забороняє, то вони більше хочуть молитися. І веду їх до церкви, хоч за це у нас все сварка. Багатир на все село, а за большевиків тягне. Усе, що про них пишуть у газетах, — брехня; там свобода, а церкви позамикали, через те, що «віра — це дурман народу», — каже Федір.

— То справді він а такий великий безбожник? І чи тільки через те, у вас сварка?

— Паннунцю, може я не повинна на свого чоловіка нарікати. Коли мене питали, я досі нікому й злого слова не сказала про него. А вам хотіла б сказати, розкрити перед вами душу. Ви про мене все знаєте. Я ще за свого дівування все про себе розказувала...

Явдошка хвилину помовчала. Думками полинула в радісне минуле в приходстві і вернулась до болючого й тяжко-теперішнього.

У Олі, як і в Явдошки, блистіли сльози.

— Розказуй, Явдошко, тобі буде легше.

— Він ставиться до мене гірш, як до наймички. Та ще до коряє... Михайликом... А це найбільше мене болить. Нехай би його імени не згадував... «Любовнице ти жовніра», — каже. Через него вже навіть мене бив. А коли він мене б'є, то я тільки думаю: «Бий, бий до крові, бо це за него, за мого Михайлика...» До мене часто приходять божевільна Семениха. Стане у дверях просити хліба. Я нагодую, дам чисту сорочку, а вона тоді питає: «А коли ти, Явдошко, будеш мою невісткою?» Тоді такий великий жаль стисне мені серце — і за неї, і за себе. Або візьме листа від Михайла і просить прочитати, коли то її Михайло вернеться з війни. Я читаю, а сльози котяться. «Не плач, — каже вона, — війна скінчиться, він вернеться і тебе посватає. А тільки чому той Федір з тобою?» Добре ще, як немає Федора вдома. А раз увійшов Федір, то збив її та ще й псами нацькував. Казав до мене: «Не приманой хлібом божевільної. Не розтринькуй мого майна». А вона по якимсь часі приходить і каже: «Моя царівно, чому тебе той відьмак від Михайла забрав? Але як Михайло вернеться з війни, висвободить тебе від него. А Михайлик прийде з своїм військом, — а військо його — то крилаті ангели, — та й забере тебе до його царства». Вона говорить бо божевільна, а мені серце розривається... Може якби був для мене Федір добрий, то я забула б Михайлика... Часто уночі думаю про него...

— А ти перестань думати про Михайла. Мертві з гробу не воскреснуть, та й гріх тобі, заміжній, думати про него. Примирися з долею.

— Примиритися... не так то легко... Я вам стільки про себе розказала, паннунцю... У селі кажуть, що новий учи-

тель дуже вас сподобав... А ви?.. Може на весілля закличете?.. Буду в хухні помагати... Гостей багато приїде...

— Не знаю, що тобі відповісти, Явдошко... У мене таке дивне почуття до него. Не раз здається, що кохаю. Він нагадує мені давні часи, коли татко були живі, і начебто був моїм першим коханням... Але тамте, діточе захоплення кудись втекло... Перше, вже дівоче кохання, теж відійшло, і, здається, тільки пуста в серці залишилась... А я хотіла б кохати... Він сказав про своє почуття. Я знаю, що він кохає мене, а я все жартами збуваю, і це йому найбільше болять... «Химерна ж ти, Олю, тебе ніхто не збагне...» — каже тоді до мене.

— Він гарний і чесний хлопець. А школярі за ним так, як за рідним батьком. І люди також його люблять. Він вже у селі організує український хор. Тільки, щоб інспектор за це його не звільнив. Панночко, не вередуйте, а виходьте за него заміж.

— Він вартий любови вірної, щирої. Але у мене є ще думка поїхати до Італії вчитися співати. Покищо їду до міста. Мушу спершу скласти матуру, а тоді перевірю своє почуття, і буду діяти з своєї волі.

— Дав би Бог, щоб ви за него вийшли. І гарна була б з вас пара! А як бабуня? Вони ж у домі командиром!

— Бабуня хоче, щоб я вийшла заміж за теолога. Бачиш, Явдошко, приходство у Хмеліськах, наче їх власність. Тут був священиком мій прадід Іларіон, що втік з України від переслідування царським урядом грекокатолицької віри; тут дід та бабуня прожили свій вік. «А хто буде у Хмеліськах парохом, як ми помremo?» — не раз, бувало, бабуня питає діда. Вона бажала б, щоб по смерті діда мій майбутній чоловік перебрав парохію. Але я, як упруся, то буде по-моєму!

— Бабуня на вигляд строга, однак вона проти вашої волі не піде. А я таки думаю, що наш учитель був би вам дуже до пари.

Ще довго того вечора розмовляли подруги. Оля, як могла, потішала Явдошку, хоч знала, що її життя непринадне. Що ж, мусила була за нього вийти, а то в селі сміялись би люди, якби залишилась дівкою. Та й сирота вона, і бідна. Може, якби Семениха не збожеволіла, взяла б її за приймачку.

ЗАЛИЦЯННЯ

Оля холодно попрощалася з Ігорем. Навіщо їй гратися з його почуттям. Іноді їй здається, що забула Сергія, коли нараз з'явиться тінь його і заслонить собою нове кохання. Тому вона така химерна. Вона більш не буде думати про Ігоря. Для неї найважливіше скласти матуру, а після може вдасться переконати бабуню і дістати дозвіл поїхати до Італії.

Пусткою та холодом війнуло, як Оля уперше по довгих роках увійшла до дому свого батька. Його немає... Натомість чужі, байдужі люди. Що їй лучить тепер з тим домом? І навіщо вона приїхала сюди? Щоб забуті спомини ожили і вдруге щемливо стиснули серце?.. Пригадалося дитинство, батько, мати. У цю хвилину бажала насамоті виплакатися, може, стало б легше. Тривожно розглядалась по кімнаті, де кожна річ нагадувала минуле. На тому самому місці, де й раніш, стоїть батькове фортепіано, тони якого умерли разом з ним. Відрухово поклала пальці на клявіші, і мольовий акорд зойком відбився в душі Олі.

На те увійшов надрадник Вишневський. Своїм звичаєм підкресливши свій титул, почав засипати Олю запитаннями, і, не чекаючи відповіді, задавав усе нові й нові.

— Як панні Олі їхалося?.. В селі має бути нудно? О, так! Дуже нудно... Уявляю собі, самі хлопці, жодної інтелегентної людини. І справді, цей загумінок галицький — глуха провінція... Нема над Відень!.. Пані професорова не скоро вернуться з міста. Панна Оля дозволить почастувати кавою? Маємо першоякісну, ще довоенну. Від жидів усе можна дістати, і звідки те все вони беруть?..

Оля зніяковіла і стояла, приголомшена базіканням надрадника, воліючи якнайшвидше позбутися його.

— Що?.. Панна Оля не хоче кави? Може скляночку гарячого чаю?

Нарешті Оля не витерпіла і пішла до своєї кімнати, залишивши надрадника самого.

Другого дня була неділя, і надрадик запросив Олю піти з ним до каварні.

— Панна Оля ще ніколи не була в каварні? Каварня — це другий дім кожного віденця. І ніде такої доброї кави нема, як у Відні. А наша каварня і не «вмилася» до віденської. В нашій каварні тепер грають цигани. Там тепер усю польську інтелігенцію можна зустрінути. Підемо до каварні!

Але Оля відмовилася піти до каварні.

— Мені зовсім нецікаво іти між польську інтелігенцію.

«Завзята українка», — подумав і, трохи зніяковівши, сказав:

— І русини також туди ходять.

— Українці — без посад; вони не мають грошей ходити по каварнях, а ті, що мають гроші, мене зовсім не цікавлять. Взагалі тепер у мене немає настрою ходити по каварнях. Я приїхала вчитися, — відрубала Оля.

Відмова дівчини зовсім не знеохотила надрадника Вишневського, хоч холодне ставлення Олі помітив би навіть найнедогадливіший чоловік. З кожним днем чимраз більш піклувався Олею, обіцяв улаштувати протекцію при maturі. Але для Олі надрадик з першої хвилини знайомства з ним, був не більш, як настирливим комарем, що брентить біля вуха. Вважаючи його за старого дивака, Оля потурала йому, ба навіть на думку не спадало їй, чому він так піклується нею.

Тим часом надрадик щодалі більш підпадав під чар дівчини. Закохався, як школяр. На запит професорової, як йому Оля подобається, відповів:

— Краще, ніж я собі уявляв.

— Вона і не бідна, старі мають велике господарство, а господарство сьогодні важливіше за гроші, — відповідала Антонина.

— Тільки, щоб не розтринькувала грошей.

— Гроші повинні бути у вас, пане надраднику.

— Але вона щось дуже кирпу гне . . .

— Це вам здається, пане надраднику, — умовляла його Антонина.

Одне тільки не подобалося надрадникові — український патріотизм Олі.

— Як тільки приїхала, — скаржився він, — зразу записалася до українських товариств, і хоч має стільки вчитися, — ходить по всіх засіданнях. Через таку жінку можна мати неприємності, та ще з посади можуть звільнити.

— Ви, пане надраднику, повинні тоді сказати, що це вам небажане.

Переконаний професоровою Антониною, він впевнився, що Оля згодиться бути його жінкою. Щоправда, вона його уникає, може, дивлячись на його залицяння тільки, як на флірт, або через дівоче кокетування. Холодним ставленням хоче його «здобути».

Для Олі було загадковим прихильне ставлення мачухи до неї. Мачуха навіть натякала, щоб вона у неї залишилась, мовляв, у місті напевно трапиться їй якась відповідна партія. Але Оля заявила: як тільки складе матуру, поїде до Хмелиськ.

Листи від Ігоря щирі, але без натручування себе Олі, були все більш бажані. Як не діставала кілька днів листа від нього, то їй неначе чогось бракувало; ходила цілий день сумна, нетерпляче ждала наступного дня, очікувала листа.

Одного дня її лист потрапив до рук мачухи.

— Хто це до тебе пише? — запитала, побачивши чоловічий почерк на коверті.

— Мій знайомий з Хмелиськ, — нерадо відповіла Оля.

— Хто він такий?

— Чому моє листування з ним зацікавило вас?

— Кажі, хто він? — допитувала.

— Ігор Ломницький.

— Хто він за фахом? Хто?

— Учитель.

— Ти не могла кого іншого вибрати, а народнього учителя.

— Коли ви не знаєте людини, то не ображайте її!

— Я не ображаю, а тільки висловлюю свою думку. Бо що то за «становисько» — народній учитель! Хоч би гімназіяльний, а то народній учитель у Хмелиськах! Ти могла б собі кращу партію знайти.

— Мамо, доки ви будете оцінювати вартість подружжя, як звичайну партію! Тут важливе — людина, а не партія. Як можна на життя з другою людиною дивитися так легко-важно?

— Це, як бачу, у тебе — повоенні погляди. Треба, Олю, практичніш дивитися на життя. Тепер такі часи, що з самої любови жити не будеш. Може він і гарна людина, але хоч би був гімназіяльний учитель, а то народній! Платня мала, з якої трудно жити, та й посада його «на інспекторському конику» їде. Знайде інспектор щось не так, або зведе наклеп хтось, і його звільнять. Я думаю, ти повинна б щось ліпше собі підшукати.

— Я не кажу, що за него вийду заміж, — примирливо відповіла Оля, щоб нарешті закінчити розмову.

— Залишись у мене, за протекцією пана надрадника дістанеш посаду, навіть у старостві, а після хтось на високому становиську тобі трафиться.

Оля так енергійно запротестувала, що Антонина умовкла. Дівчина ще раз нагадала мачусі, що як тільки складе матуру, не залишиться тут ні на хвилину, а поїде до Хмелиськ. На цьому розмова закінчилася.

Накреслений Антониною плян одружіння Олі, розвіювався. Антонина знала впертість пасербиці, знала, що не вдасться її переконати. Треба було щось робити, не зволікаючи з цією справою. Аж їй спало на думку того ж дня написати анонімного листа до інспектора Кравта. Вона написала, що Ігор Ломницький був одним з тих, які воювали проти поляків у 1918 році, ба навіть мордував польські родини.

ОСВІДЧИНИ СТАРОГО МРІЙНИКА

Надійшла остаточна пора вирішити найважливішу справу і освідчитися Олі. Вона вже склала іспит і збирається незабаром виїхати до Хмелиськ. Дівчина не знає, що я маю «поважні наміри», і через те не хоче залишатися тут, — отак надрадник міркував собі і пояснював намір Олі виїхати до Хмелиськ. Тому він поклав собі на думці того ж вечора освідчитися їй.

Освідчини, а за ними й одружіння, кожному, хто одружується, навівають чар чогось невідомого, що приховується під таємною заслоною майбутности. Саме такий настрої переживав надрадник, а призабуті часи ранньої молодости наче вдруге вернулись до нього. І якби не лисина та його вже майже п'ятдесят років, то можна б подумати, що він раптом став молодим.

Така урочиста хвилина — міркував надрадник — повинна б відбутися серед вечірньої природи, де місяць підказував би слова любови. Але ж він знає: Оля не погодиться на прогулянку з ним. Надумав купити квитки до кіна і запросити дівчину та професорову. Вертаючись, пані Антонина залишить їх самих, і тоді він освідчиться Олі.

Увечері він, поголений, просто від фризiera пішов з Олею й Антониною до кіна.

Показували якийсь другорядний фільм американського виробу, — тоді була мода на Америку. Оля охоче пішла подивитися на фільм, бо через науку давно не мала нагоди бути в кіні.

З мистецького погляду тогочасні фільми стояли на дуже низькому рівні; були некольорові й німі; у них жестикуляція акторів часто, в показі найтрагічніших моментів, кидала глядачів у сміх. Ще, як на зло Вишневському, того вечора ішов один з банально-сентиментальних фільмів, без будь-якої ідеї.

Оля надавала кінові культурного значення, шукала у фільмі ідеї, мистецтва або чогось наукового. Того ж вечора вона нічого цього не побачила, і була дуже розчарована кіном. Зате надрадникові, навпаки, фільм надзвичайно сподобався. Свое захоплення фільмом він висловлював окриками і раз-у-раз, без причини, вибухав глупкуватим сміхом.

Спочатку все складалося так, як цього бажав Вишневський. З кіна вони верталися вдвох.

Надрадник взяв Олю під руку, але вона звільнилася.

— Ви дуже несміла, панно Олю, — почав Вишневський.

— Помилуетесь, пане надраднику. Це зовсім не тому, що я несміла.

— Впадете, і не буде кому рятувати, — намагався переконати розмову на жарт.

— Не впаду, і не треба мене рятувати.

— А місяць, глядіть, який чудовий!.. — Мелянхолійно зідхаючи, звернувся до дівчини.

Оля насмішливо глянула на надрадника. Її очі задержалися на його лисині, що вилискувала під місячним сяйвом.

— А знаєте, він такий лисий, як... наш старий дяк Лаврентій!

Надрадник почув себе трохи ображеним таким виразним натяком на його лису голову.

— Ні, ні, я не жартую. Знаєте, той Лаврентій — дивак! Лисий, мов коліно, а до молодиць залицяється.

По хвилині неприємної мовчанки надрадник почав удруге кружляти довкола головної теми.

— Правда, чудова?

— Молодиця?

— Ні, вистава... фільм.

— Якщо йде про фільм, то він нічого не вартий.

— Панні Олі не сподобався фільм?

— Як може сподобатися такий немистецький фільм!

— Що на думку панни Олі мистецьке? Може замало пікантності або любовних пригод? — лєсливо запитав.

— Пане Вишневський, суть не в любовних пригодах чи в пікантності, а в мистецькій правді твору.

— Письменник ніколи не пише правди, це тільки його вимисел.

— Так, це вигадка, але в такій формі і з таким змістом життєвої правди, що ми віримо письменників.

Пан надрадник ніколи не задумувався над вартістю книжки, і небагато читав у своєму некороткому житті. З польської літератури захоплювався трилогією Сенкевича, а поза тим читав, що попало, і то тільки під час дощу, з нудьги. Тому то розмова на цю тему його зовсім не цікавила, тим більш, у його пляні було якнайшвидше освідчитися дівчині.

— Що ж то за мистецька правда? — запитав, бажаючи врешті закінчити нудну для нього розмову.

— Мистецька правда — це полонити душу читача. Наказати йому любити або ненавидіти створені письменником персонажі та описувані події; сміятися або плакати, коли письменник цього захоче.

— Панна Оля дуже вибаглива... Читаю книжку, коли не маю чого робити; не дошукуюся в ній якоїсь мистецької правди.

«Що ж це за людина без думки», — подумала Оля і, прискоривши ходу, сказала:

— Кожний читає книжку до своєї вподоби.

— ... Який чудовий вечір! — почав знову надрадник.

— А місяць, як лисина у дяка Лаврентія! — засміялась дівчина.

— Ви все в жарт обертаєте, панно Олю, — і надрадник взяв її під руку.

— Такі очі, що беруть серце в полон...

— Я ж сказала: «Не треба!» — гостро запротестувала вона.

— Ви, панно Олю, зовсім подібна до тієї артистки в кіні, — намагався хоч компліментом привернути її до себе.

— Такі очі, що беруть серце в полон...

— Компліменти... Щось ви, пане надраднику, під впливом старого дяка-місяця стали дуже романтичний, — кинула Оля, покмітивши залицяня Вишневського і бажаючи обернути їх на жарт.

— Це не комплімент. Мері Пікфорд «морова»²¹ дівчина, а ви на неї схожа, як дві краплі води.

— Киньте нарешті ці жарти і порівняння, пане Вишневський.

Наградник не належав до здогадливих. Поведінку дівчини пояснював провінціалізмом Олі. «Хіба вона не здогадується, що я маю поважні наміри»? — і з цією думкою бажаючи нарешті освідчитися, пішов у наступ.

— Панно Олю... не треба бути такою... я... я не жартую, я з поважними намірами... не думайте, що я тільки для флірту з вами, ні, я поважно... маю намір оженитися, завести родинне гніздечко.

Оля мовчала, але її погляд, навіть найбільш нездогадливому, все сказав. Пан наградник був надто певен себе. Його посада, «золотий ковнір» — це не щобудь. От хоч би Міці у Відні. Якби був хоч одне слово сказав, напевно поїхала б з ним.

— Олюню, Олюнечко, я не жартую... Чому дивитися такими здивованими очима? Я справді поважно, не вірите мені? Я знаю, ви не вірите... А в тім я не молокосос, що тільки язиком ляпає, я чоловік на великому становиську... А якщо не віриш, то я готов довести і завтра поїхати з тобою до діда просити згоди на наше вінчання. Я певен, вони згодяться, і ми повінчаємося.

Цього Олі було вже забагато. Його, ні звідси-ні звідти, перехід на «ти», його впевненість, зарозумілість, кінець-кінцем, вивели Олю з рівноваги.

— Пане Вишневський, досі я думала, що ви справді жартуєте або говорите під впливом кінової романтичної історії. Але коли ви впевнили мене, що хочете зі мною женитися, то я мушу вам відповісти: заміж за вас зовсім не збираюся.

— Чому?

— Звичайно, тому що вас не люблю, і ніколи б не полюбила; тому що ви мені чужа людина, з іншими поглядами. Я радше б жабу поцілувала, ніж вас!

— А-а! ... т-а-к?!... — процідив крізь зуби. На його обличчі відбилось розчарування, а згодом воно стало ворожоненависним. Вишневського огорнула така несамовита злість, що вона йому, наградникові староства, могла піднести гарбуза.

— Панна не дуже то вже й молода, без жодного матеріального забезпечення, сирота, а ще носа дре! — відтвся Вишневський.

— Пане, моя відповідь на ваші свідчення не дає вам права мене ображати. Тому, що я сирота, то хіба не маю права кохати і вийти заміж за того, кого я хочу?! Але облишмо балачку, — і вона приспішила ходу, залишивши Вишневецького самого.

Антонина вже була вдома.

— Що, наговорилися? — запитала, але з виразу обличчя вже пізнала, як та балачка скінчилася.

— Наговорились, аж забагато, — сказала Оля.

— Звичайно, коли шукаємо золотих зірок на небі, то нічого на землі не бачимо, — натякнув надрадник про невдалі свідчення.

Антонина зрозуміла, що зі сватання нічого не вийшло.

Другого дня Оля вирішила поїхати до Хмельськ. Вона пакувала речі, коли увійшла Антонина. Обличчя мачухи було злісне, і дівчина здогадалася, що вона хоче з нею говорити відносно вчорашнього.

— Такий поважний чоловік, на доброму становиську, дбає за бідну дівчину, а вона йому гарбуза підносить. Друга б за него з подякою пішла, — умовляла Антонина. — ... І кого ти думаєш знайти? .. Двадцять років дівчині, а вона ще шукає ідеальної любові. Ідеальна любов у книжках. Життя далеке від того, що називається «любов». Головне в житті — уміти добре й вигідно улаштуватися... Вийшла б за надрадника Вишневецького, була б панею надрадниковою, мала б відповідний титул, повагу між людьми, увійшла б у польську еліту, мала б гроші, словом — усе... Так що, у голову заліз якийсь народній учитель!

— Мамо, дайте мені, врешті, спокій з тим вашим сватанням! Захочу, вийду заміж за того, кого я жадаю, а не за того, якого ви мені хочете причепити!

— Вона була така змалку, хоч забий, не уступить!

— І коли хочете знати, вийду заміж за Ігоря Ломницького!

— За народнього вчителя, який живе у школі, що вже валиться, а його платня така, що з неї ніхто не проживе.

— Вийду за него, бо його люблю!

— І знову любов! У подружньому житті вона зайва.

Пані Антонина почала знову «літання» про те саме. Високе становисько надрадника, товариські зв'язки, протекція, комфортне мешкання, весело проведені вакації у першорядних пансіонатах. З переконливо-повчального тону переходила на сантименти, нагадувала, що по смерті батька вона залишилась їй, тому хотіла б бачити її забезпеченою. Нічого не допомогло. Оля стояла при своєму рішенні.

— Пан надрадник на тебе образений. Щоб така собі молода дівчина чоловікові поважному, на доброму становиську, стільки дурниць наговорила! Але думаю, ще вдалось би все направити... сказати, що ти пожартувала або не вірила, що він поважно говорив. Пан надрадник тебе кохає...

— Мамо, я вже онстанній раз вам кажу, що за Вишневського заміж не вийду! Даремні ваші переконування. Облишмо розмову про це! Вийду за Ігоря. Дайте мені можливість у спокої залишити дім мого батька! — Оля сказала це так енергійно, що мачуха більш не настоювала.

— Що ж, кожен ковалем свого щастя... Колись пошкодуєш, та буде запізно.

Оля виїхала зовсім розчарована. З мачухою попрацювала холодно. Вишневський замкнувся в своїй кімнаті, не вийшов. Мабуть соромно було, що перечислився у вартість свого титулу і «золотого ковніра». Оля доперва тепер зрозуміла, що мачушина сердешність була звичайною грою, розрахованою на те, щоб посватати її. Ні крихітки щирости не було в Антонини. Надрадник був би потрібний для різних калькуляцій, як визначення посад українцям за великі гроші. Під час свого перебування в Антонини Оля спостерегла це.

ІІ ДОЛЯ

Ігор ждав приїзду Олі. Мороз та вітер, видно, добре дошкуляли, бо одягнений був у теплий плащ, у чоботах і в хуляній шапці, насуненій на вуха. Того вечора він був єдиною людиною на станції. Він то прискорював ходу, охопленний якоюсь тривогою, то раптом сповільняв її і дивився туди, де пробігають залізничні рейки. Щось його тривожило.

«... Оля... Химерна ж вона дівчина!.. Деколи щира, іншим разом холодом аж заморозить. Перед від'їздом без слова подала йому руку, навіть не глянула. Золотоволоса Кармен!.. Хіба ж йому судилося бути нещасливо закоханим Дон-Хозе?.. Він не благатиме кохання у Олі! Переїде на іншу посаду якнайдалі від Хмелиськ», — думав Ігор, чекаючи приїзду поїзда.

Нарешті Ігор побачив, як здалека в темряві заясніли червоні вогники паротяга, і незабаром поїзд приїхав на станцію.

Оля у смушевій, сивій шапці, гранатовому плащичку. В одній руці зарукавок, а в другій валіза. Майже по-діточому підбігає до Ігоря.

— Олюню!..

Назустріч таке ж радісне:

— Ігоре!..

— Олюню, я не міг тебе діждатися, — звернувся до неї вперше на «ти».

— І я також... усі станції по дорозі числила, щоб якнайскоріше... Невже ж тужив за мною?..

— Тужив, дуже тужив.

Ігор бере від Олі валізу, але в цю мить підбігає фурман Михась. Це його фурманське діло занести валізу до залубень.

— А тепер привітаймося, — каже Оля і подає Ігореві руку, заховану в зарукавок. Рука тепла, повна тієї дівочої ніжності, в якій вже відчувається любов жінки і матері. Ігор цілує руку, і бажав би якнайдовше задержати її при своїх

устах. Олі теж бажається його уст, і дотику вусів, що у них чоловіча снага кохання.

Впряжені в залубні коні радісно фуркочуть, цокаючи копитами. Вони знають, що зараз вернуться до теплої стайні, де їх жде запашне сіно.

А Михась тільки хитро глядить на молодих, на їх залюблені обличчя, і думає, що з тієї «Наталії» нічого не вийде. Бо й навіщо дівчині їхати в далекий світ. А хіба у Хмельських недобре?

Ігор одягає Олю в подорожне бабунене хутро, оббиває ноги бараницею. Дорога до Хмельськ хоч недалеко, і коні швидкі, але морозний вітер із снігом наскрізь проймає.

— От добре, що паннунця сьогодні приїхали, — озвався Михась. — Дме з самого досвітку, та й понавівало кучу-гури, що треба полем об'їжджати. Завтра вже б не дістались додому.

Ціле Поділля вкрилося снігом, як у казці. Здається, то приїхав царенко і везе свою царівну у зачароване царство. На гарячі обличчя молодих падають сніжинки і зразу тануть.

— Справді, кохаеш мене, Олю?

— Кохаю, Ігоре.

— Хочеш бути моєю дружиною?

— Хочу. — І перші палкі поцілунки.

— Чи бабуня дозволить? Вона хоче, щоб ти вийшла за теолога.

— Буде так, як я захочу!

Оля в обіймах Ігоря відчуває радість життя, вона знайшла своє щастя. Оля хоче все йому розказати, що в її серці. Опісля насмішкувато розповідає про залицання старого каваліра, і про мачуху, яка хотіла віддати її за нього заміж.

Ігор розказує про напасть, що спіткала його недавно.

— Вранці, коли почалася наука, приїжджає інспектор. Одягнений у теплий кожух, заходить до кляси. Діти, як звичайно, одні злякались, інші перешіптуються. Допоміг я йому зняти хутро і розпочав науку. Інспектор узняв олівець і щось записує. На мої запитання діти добре відповідають. Коли нараз Кравт питає: «А дзеці умейон співаць Конопніцький «Не дами земі»? Це мене трохи спантеличило. Я кажу: «Ні». «То може „Єще Польска не згінела” дзеці умейон?» Подав я дітям тон, а вони як не заревуть на різні голоси.

Цілковита невдача! По науці інспектор узяв мене на допит. Він закинув мені, нібито я брав участь у польсько-українській війні і мордував у Львові цивільне населення. На щастя, я мав документи, що в той час був у Італії в полоні, і тільки тоді він повірив мені.

— Чи то моя мачуха не прислужилася? Вона про тебе розпитувала.

— Можливо, вона написала, бо інспектор натякнув на якийсь анонім. Але найгірше те, що в мене тепер зв'язані руки. Почав у селі провадити хор, думав навіть дати якесь представлення. А тепер мушу відмовитись, бо ще один наклеп, і мене звільнять з посади.

— Під час свого перебування в місті я багато передумала. Я вирішила провадити культурну працю, що її почав мій татко. Мені немає чого боятися, а твоя праця в школі також дасть користь.

Оля хоче організувати церковний хор, потім перебере режисерство театрального гуртка. Вони вже плянують, хто б на яку роль надавався. Адже театр у селі — найбільша культурна розвага.

Молодечі захоплення Олі та Ігоря, які ж вони непорочно-чисті! Вони мріють про своє родинне щастя, що незабаром прийде.

Довкруги, куди не глянути, — усе в снігу. А сніг сипле й сипле безупинно. Укрив поля, тільки вузьенька доріжка до їх рідних Хмелиськ крутою стрічкою в'ється.

*

Незабаром по приїзді Олі почалися приготування до весілля. Воно відбулося зразу ж по великодніх святах, року 1922. Пляни бабуні не здійснилися, однак згоду на вінчання вона дала. А дід, як то бувало весь час, для задержання авторитету підтакнув. А втім бабуня переконалася, що у Олі її характер. Вона також не вийшла б заміж проти своєї волі. Може в закутках душі залишився несвідомий жаль, що її внучка не буде попадею, і Хмелиськи по смерті чоловіка перейдуть до чужих рук, але цього вона ніколи не вияв-

ляла, а, навпаки, Ігоря мала за свого другого внука. Утіхою стареньких було те, що Оля лишилась у Хмеліськах.

Весілля, на бажання Олі, було скромне, без музики, а гістьми були найближчі родичі. Невдоволений з цього був тільки Михась. Весь час бурмотів: «І що то за весілля, що навіть музики не було. Таке те панське весілля. А у нас, хлопів, як заграють музики, та вдарять цимбали, а бас загуде, то на кінці села чути, що то весілля».

Молоді перебралися жити до школи, а бабуня передала Олі у віно ціле своє майно та ще майно батьків діда та бабуні.

РАДІСНИЙ ПРОМІНЧИК У ЖИТТІ ХМЕЛИСЬК

Літо минуло надто швидко, і тільки під осінь Оля взялася реалізувати свої задуми. Першим її наміром було — дістати дозвіл у старости на відкриття «Просвіти» у Хмельських. У цій справі вона кілька разів їздила до староства. Тяжко докладно переповісти, яких труднощів треба було докласти, навіть іти на хитрощі, щоб прийти від найнижчих писарчуків до самого старости. Навіть і після цього аудієнція могла не відбутися, бо, коли Оля вже тримала руку на клямці, з'являвся возний староства і урядовим тоном сповіщав, що пан староста сьогодні вже не приймає.

Траплялось і таке: Оля вже дісталася до кімнати старости, і, покликаючись на польську конституцію Третього Мая,²² на рівноправність усіх громадян у демократичній Польщі, захоплена своєю красномовністю, здавалось, була близька до перемоги, — тоді староста охолоджував її молодечий запал. Він дискретно поглядав на годинник і чемно перепрошував, що має важливу конференцію. Але Оля належала до впертих, жодні труднощі її не лякали, а коли її викидали в одні двері, вона з'являлася в других. Нарешті, щоб позбутися влізливого прохача, староста подав Олі листа такого змісту:

«В мисль розпожондзєня Міністерства Осьвяти удзєля сеу зєзволеня на одкрице товажиства „Просвіта” в Хмельських, єднак з тем застшеженем, же вшельке згромадзєня, як теж імпрези, бендоу на чтернасьєє дні напшуд зглошєне в старостве і їх текст подани до цензури. Невиконанє зажондзєня бендзє каральне в мисль параграфу Х, влончнє з закрицем товажиства „Просвіти”». За тим ішов підпис старости.

Начє за подувом теплогò вітру, розцвілоєя життя у Хмельських. Отець Синєнко прийшов на відкриття «Просвіти», і загальною молитвою та українською урочистою пісєню «Щє нє вмерла Україна» відзначєно свято.

Почалися кожної суботи й неділі проби хору, а охочих співати було багато. Порадившись із чоловіком, Оля взялася підготовувати п'єсу «Не ходи, Грицю». З-поміж аматорів-селян вона вибрала найздібніших, і відтоді почалася трудна праця режисерки.

Аматори дедалі грали краще, і вже проби доходили до щасливого кінця, коли трапилась пригода. Олена, жінка Василя Залісного, яка мала грати ролю Вусті Шураїхи, відмовилась від неї.

— Чому? — запитала Оля.

— Бо з мене ціле село сміється, що я, господиня, належу до Марійської Дружини, і граю ролю п'яниці. Ні, таки не годиться мені такої грати, — енергійно заявила Олена.

— Олено, це ж тільки на сцені, це не дійсність. Ви й надалі залишитеся порядною господинею та чесною членкинею Марійської Дружини,²³ — переконувала Оля.

— Що не кажіть, пані Олю, а мені таки не личить грати ролю п'яниці... Та й чоловік не дозволяє. Каже: «Якби якоїсь порядної, то ще б дозволив...» Ні, таки не хочу грати Шураїхи!

Як Оля переконувала Олену, не допомогло. А тут вже й дозвіл прийшов від староства. Пішла Ломницька до Оленино-го чоловіка просити його. Може вдасться їй переконати його.

Привіталися з господарями, вони просили сісти. Молода режисерка почала розмову:

— Чому ваша жінка не хоче грати ролі Шураїхи.

— Не так вона не хоче, як я не дозволяю. Хто таке бачив, щоб моя жінка, добра й порядна господиня, вибачте за слово, була п'яницею!

— Василю, на щось недобре я ніколи б вашої жінки не намовляла. Це не дійсність, а тільки на сцені представлене життя, і як то буває, є різні люди — добрі й лихі. Добрі за-слуговують на пошану, а лихих ми висміємо.

Василь чує голову і каже:

— Ви, пані Олю, файно говорите, та й ми вас усі в селі любимо і шануємо. Я пам'ятаю вашого покійного батька, як він давав перед війною представлення, але таки ні... не намовляйте... Не годиться моїй жінці, та ще голові Марійської Дружини, виступати в ролі п'яниці. Якби ви були дали їй грати щось порядне, то я ще згодивсь би.

— Василю, саме в ролі Шураїхи ваша жінка скаже людям, що негарно бути п'яницею, що з п'яниць люди сміються.

— Через те я й не хочу, щоб з моєї жінки насміхалися. До свідомости Василя не доходила істина мистецтва. Василь показав себе упертим, людиною з характером. А тому Оля, поговоривши ще трохи про звичайні речі, попрощалася з господарями й пішла додому.

Василь, проводжаючи Олю до воріт і прощаючись з нею, просив її не гніватися за відмову від ролі.

Зазнавши невдачі, Оля зрозуміла, що не може бути й мови про те, щоб будь-котра жінка в селі згодилась би грати п'яничку. Тому Оля вирішила зіграти ролю Вусті Шураїхи.

Представелння пройшло успішно. Наступного дня Василь прийшов до школи і попросив вибачення.

— Як будете грати ще раз, — сказав він, — то я прошу, щоб моя жінка грала: Я вже дозволяю їй грати п'яницю і ледачу жінку. А тому що ви не встидалися грати, я аж тепер зрозумів, що в театрі грати кожную ролю не є встид.

БАБУНИН КАБАНЕЦЬ

Хто знає, якими б шляхами покотилося життя Ломницьких, якби не бабунин кабанець. А тому що він відіграв важливу роллю в житті цілої родини, про нього варто сказати більше.

Оселились його пращурі у Хмелиськах, коли отець Іларіон переїхав з Волині до Галичини. Хоч як трудно було забрати все господарство, та паніматка, дружина отця Іларіона, нізащо не хотіла залишити кабана. «Хіба можна кабана такої доброї породи залишити?!» І вирішила взяти його до Хмелиськ. Кaban, що його вони купили на річному ярмарку у Володимирі-Волинському, був справді добрий до хову. У їжі не вередував, товщем наливався швидко і ростом переганяв усіх інших свиней.

Росли потомки згаданого кабана у Хмелиськах на втіху господарям. А вже цей вдався за всіх! З місця рушитися не міг, очі заллялися салом, тільки хрунькає, як принесуть їжу. Михась визначає йому вагу на двісті з гаком кілограмів, та сала на «хлопську» долоню завтовшки. Вже час його колоти, а то зима наближається.

Надворі сльота, мжить чи то дощ, чи сніг; у хаті пізньоосінній настрій. Параска в кімнаті, з усієї сили дує в піч. Дрова сирі і не горять, а сичать; блисне ясне полум'я й погасне.

Бабуня обгорнулася чорною волічковою хуткою і плете панчохи, а дід, як звичайно, читає «Діло», що його тиждень тому привіз із міста Михась.

Ось бабуня каже:

— Вдався нам цього року кабанець. Ще такого ніколи не мали! Їсть за десятьох.

А дід за звичкою на те:

— Твоя правда, Мариню. Він точнісінько такий, як той, що його мій, блаженної пам'яті, батько привіз із Волині.

— Він куди кращий від тамтого, — каже баба.

— То чи не пора б його колоти?

— Те саме і я думаю. Товщу більше на нім не прибуде, а Михась каже, що солонини у него вже на долоню.

— Завтра най Михась закличе паламаря, щоб заколов, — каже дід.

— Що? Колоти його для нас? — аж скрикнула Марія.

— Я... так думав, але буде так, як ти скажеш... звичайно, так...

— Казав мені жид у місті, що посада нашого Ігоря висить на волосинці. Звідки тим жидам все відоме, Бог їх святий знає. Недавно хтось написав, начебто Ігор поляків стріляв, і хоч це неправда, але як інспектор захоче, то перенесе його на Помор'я або звільнить з посади. Кабанець піде в дарунок інспекторові, — сказала бабуня так владно, що апеляція була неможлива.

Дід признав жінці велику передбачливість. Хіба для долі внучки не варто пожертвувати найкращим кабанцем?

Грізний засуд запав на кабанця.

Бабуня покликкала Михася.

— Увечері не дати кабанові нічого їсти, а вранці поїдеш із ним до міста і повезеш його інспекторові, — наказала бабуня.

Михась аж за голову взявся.

— Такого кабана давати інспекторові!

— Ти, Михасю, багато не говори. Він урятує наших молодих від переселення до Польщі.

Це переконало Михася, але він був би рад виторгувати на меншого.

— А якби так... того меншого, з чорною латкою...

— Не говори багато, вези того, що я кажу!

*

Другого дня, ще не зоріло, як Михась фірою поїхав до міста відвезти інспекторові кабана.

Ледве вернувся надвечір, бо дорога така, що ні возом, ні саньми.

— А що, інспектор прийняв кабана? — питає бабуня.

— Ще б не прийняв? Та дякував, ще й як! Казав низько кланятися ксьондзові та їмості. А мене вгостив гербатою. Я йому ще охоти додав, кажучи: «Пане інспектор, ви такого кабана ще зроду не їли. А сало таке, що саме в рот лізе».

І справді, відтоді інспектор не той став. До Хмелиськ навідувався тільки інколи. А як приїхав на візитацію, — не жадав, щоб учні співали «Роту» Конопницької. Можливість переселення до Польщі, завдяки проворності бабуні, відпала. А Ломницькі, не знаючи суті, дивувалися з раптової зміни інспектора до них. Аж Михась якось проговорився.

Іде він з учителем Ломницьким до міста і каже:

— Такий самий, як сьогодні, день був дощовий, як я його віз... А після цілий тиждень він мені перед очима стояв...

— Хто такий? — питає Ломницький.

— А хто б інший, як не кабан. А хіба ви, пане учителю, не знаєте?.. І такий, вибачте за слово, сучин син, інспектор, з'їв його... Їмость ним підкупила інспектора, щоб вас не переніс на Помор'я.

ФІНАЛ

Незабаром після невдалого освідчення пана надрадника Олі її мачуха Антонина стала панею надрадниковою Глік-Вишневською. Теофіль так звик до вигідного кута, в домі господині, що й не думав кудись перебиратися. Одного разу по обіді, вдягнувшись по-святочному, надрачник освідчився пані Антонині. Вона прийняла його признання зі щирим зворушенням. Вони щасливі. Їх еднають спільні інтереси та духовні зацікавлення. Тільки їхній жаль до Олі перейшов у ненависть. Вишневський ніколи не згадує її. Антонина теж ставиться до пасербиці, як до чужої.

Так само Оля ніколи до них не навідується. Вона тільки взяла з колишнього свого дому все, що було їй найдорожче: батькові ноти, фортепіано та альбом з фотографіями їхньої родини.

У Ломницьких двоє хлопчиків. Вони вже вчаться у сільській школі, але незабаром треба буде віддати їх вчитися до міста. Вони мешкатимуть у дідуса Ломницького, який не дістав посаду через те, що брав участь у визвольній війні, а тепер відкрив у місті крамницю.

Життя невпинно йде вперед, не задержується ні на хвилину. Старі вмирають, народжуються молоді. Вже дуже старий отець Синенко. Його туркотлива дружина давно не живе. Старіється приходство, щодалі більш у землю вростає. Малі віконця перекривились і, наче заплакані, глядять на село. Хрести на кладовищі все більш похиляються. Старі могили заростають травом та бур'яном; на нових ще барвінок, м'ята і рожеві та фіялкові айстри.

На могилі Семенихи трираменний хрест і калина. Довго тинялась, божевільна, від хати до хати, просила прочитати їй листа від сина. А лист той сумний, заллятий її сльозами, взяла з собою. Він захований у стару, пожовклу хустину за пазухою у Семенихи. Тільки Оля та Явдошка ішли за її домовиною, у той осінній, сльотний день. І тільки вони кинули

першу грудку землі на її домовину. Старенький отець Іван сказав прощальне слово про матір-страждальницю, якій Бог дав велику ласку у своїх божевільних мареннях бачити живим свого сина. Дав їй небогу Явдоху, що була їй за дочку і до кінця життя нею піклувалася.

Часто навідується Явдоха до своєї подруги молодих літ, а Оля до неї заходить. Явдошка у своєму подружньому житті знайшла радість життя. Хоч Федір не дозволяє виховувати дітей по-християнському, Явдошині ідеї сильніші. Діти люблять її, і напевно, як виростуть, стануть чесними і віруючими громадянами, корисними для української спільноти. Сина Андрійка вони віддали вчитися до міста. Гімназист Андрій — найкращий учень, ідейний пластунок. Під час вакацій збирає молодь, гуртує її у Пласт. Андрійко привозить з міста нові ідеї, а з ними й нові пісні.

І лине бадьора пісня селом:

Пласт — наша гордість і мрія!
Для Вітчизни це наш труд,
Буйний в нім порив, надія:
В Пласті росте новий люд!

А разом з новою піснею оживають давні стрілецькі пісні їхніх батьків. Може молодим пластунам доведеться стати в ряди тих, що підуть боротися за незалежність України. Може... бо Гітлер кулаком вистукує в Женеві, поляки у Варшаві шабельками побрязкують.

А тільки у отця Синенка тривожні думки... Чому то хрест на церкві так похилився?.. Чи може воно щось лихе віщує?.. І чому то чорне вороння з досвідку до ночі обсідає приходську огорожу і крикає? «А киш! А киш!» — відганяє його палицею.

А люди в селі перешіптуються: «буде війна, та й скінчиться польське панування. І буде Україна».

А тільки старий фурман не запитає свого панотця:

— Я хотів би знати, як то тепер буде? Чи буде та Україна, що за неї воювали Січові Стрільці? Я темний хлопець, а ксьондз вчені, то все знають. То скажіть, отче духовний, як то воно тепер буде?...

І не покотяться по старому мужицькому лиці сльози радості. Бо він не живе.

Несподівана смерть від руки ворога постигнула його в літі тисяча дев'ятсот тридцятого року. То був час страшного переслідування поневоленого народу; пацифікатори «мечем і вогнем» мстилися за Перший Листопад. У той час горіли панські фільварки, підпалювані самими власниками, щоб дістати асекурацію, але підозра падала на українську підпільну організацію та на селян.

Польське військо, як колись конфедерати, гуляло: палило села, вдиралось до церков, плюндрувало їх, шукаючи нібито підпільників і зброї.

Одного дня рознеслася по селі тривожна вістка:

— Приїхало польське військо...

— Буде пацифікація... буде пацифікація... — переказували з уст до уст.

Люди втратили голови: виводять худобу, тікають до лісу. Діти — у плач. Вдарили в церковний дзвін, як на пожежу. По кутах села вже горять селянські господарства. Здіймається полум'я над «Просвітою».

У школі ревізія. Шукають зброї навіть між книжками школярів.

— Оддаць оренже! Бандиці! Повстане робіце!

Військо вже у приходстві. Жертвою впала церква: здемолювали,²⁴ повикидали ікони, не пошанували Божого храму. Михасеве «дрантя» у шпихлірі також перетрясли. Все перевернули в кімнатах, але зброї не знайшли.

Отець Синенко видається дивовижним велетнем, який ось-ось кинеться і подушить пацифікаторів у своїх велетенських долонях. Проте тільки очима грізно пронизує напасників, але задержує спокій і авторитет старої людини.

— У мене немає зброї, ні підпільників. Моя справа — служба Богові.

— «Служба Богові»? — передражнює комендант. — А чому то таке войовніче казаня ксьондз виглаша?... Ми вшистко веми.

Не знайшовши нічого, почали демолювати, що тільки попало під руку: посуд, книжки, різні речі. Збезчещений портрет Шевченка кинули на підлогу.

На те вбіг Михась із піднятим угору батогом, наче шаблею. Здавалось, він хотів шмагнути ним бешкетників. А які страшні були в нього очі! Запалився, горіли вогнем помсти! Зовсім не схожі на його добрячі, обведені мереживом зморщок, завжди доброзичливі очі, що в них повсякчас виграла привітна усмішка. Таким ще ніколи не бачили Михася.

— Проч звідси! Проч, бандити, з нашої землі!!! Гетьте звідсіля! Як ви сміли збезчестити портрет Шевченка!? Проч! — кричав Михась.

На хвилину стало тихо. Від грізних слів бешкетники спам'яталися. Однак то був тільки момент. Розбещений комендант крикнув:

— Даць му! Нех нас пам'єнта! Пшекленти русін!
Гримнув постріл. Поцілив у груди старого фірмана.
Над умираючим слугою схилився отець Синенко.
— . . . Зараз їхати по доктора! Скоріш по доктора! . .

Але доктор вже був непотрібний. Поціл — смертельний. Михась умирав. Тільки встиг прийняти найсвятіші тайни та елеєсвяття.

Отець Іван, замикаючи померлому очі, сказав: «Щасливий ти, бо в обороні справедливості і правди віддав своє життя».

З волі отця Івана його поховали поруч отця Іларіона, а тільки на хресті не дали дати народження та прізвища. Похорони були величаві. Не тільки Хмелиськи, а й усі сусідні села прийшли на них. Ховали Михася не, як наймита, а як господаря. Прощальне слово сказав отець «Золотоустий». Його слова були зворушливі:

— Нехай твоя душа чиста, як Херувими, знімється до висот небесних. А коли будеш у Нього, Всевишнього Бога, то Він тобі скаже те, на що ми, люди, не могли дати тобі відповіді.

*

Отець Синенко вже дуже старенький, вісімдесят років минуло. Йому також треба збиратися в далеку дорогу. Ще смерть дружини, хоч туркотливої, але найкращого друга і порадиці, його зовсім підтоптала. Ходить по хаті і наче ко-

гось шукає. Понад п'ятдесят років з нею жив. Ломницькі, відколи померла бабуня, живуть не в школі, а в приходстві. Школа вже зовсім валиться, крізь вікна і двері провіває холод, а польська влада не думає не тільки про новий будинок, а навіть про ремонт. Крім того, дідусь потребує Олиної помочі. Вона тепер у приходстві цілковита господиня. Господарство провадить розумно, дбайливо.

Дід здає собі справу, що сьогодні або завтра він умре, а на його місце прийде новий священник. То щоб Оля та її родина мали пристановище, він купив у дідича кілька моргів землі в межу із школою, і вже звозять матеріял на новий будинок. А тільки одне турбує старенького, бо оце нові хмари клубочаться над цілим світом. Чи умре він під тихий вечір, чи під страшну бурю?

Оля в родинному житті знайшла своє щастя. Чоловік її любить, і вона відповідає йому вірним коханням заміжньої жінки. Своє перше кохання забула. Тільки деколи, — а це буває тоді, як навесні розцвітеться бузок і ніч така ясна та тиха, — у відчинене вікно Олі ввижається у російській шинелі висока постать Сергія. Це він її біля бузкового куща дожидає. На мить соловейко затихає, а вона чує слова, наче подув вітру: «Олюню, серденько, як дуже ти мені люба!»

У таку тривожну ніч Оля довго не може заснути і перед іконою Богородиці молиться за душу Сергія Безрукого.

ПОЯСНЕННЯ РІДКОВЖИВАНИХ СЛІВ

- ¹ СПОУФАЛИТИСЯ польськ. spoufalić się бути панібратським.
- ² ФІОЛА ДІСТАТИ запаморочитися, звихнутися з розуму.
- ³ РИНСЬКИЙ нім. стара австрійська монета вартости двох корон; це слово походить від назви міста Рено, де карбували гроші з часів Наполеона.
- ⁴ ГАДУКАТ адвокат.
- ⁵ АСЕНТЕРУНОК польськ. asenterunek набір новобранців до війська.
- ⁶ УРЛЬОП нім. Urlaub відпустка.
- ⁷ ДЕКУНКА нім. Deckung сховище від стрілів, шанець; франц. la tranchée траншея.
- ⁸ ФАРКІХА нім. die Fahrküche військова кінна кухня років першої світової війни.
- ⁹ ФРАЙТЕР нім. der Gefreiter ефрейтор, найнижчий ранг у війську.
- ¹⁰ РОЖЕЧКА франц. la sharge посада, становище.
- ¹⁰ РОЖЕЧКА франц. la rosette розетка; значок синьожовтого кольору на головному уборі Січових Стрільців.
- ¹¹ ШАРЖА франц. la sharge посада, становище.
- ¹² АНТКИ батярі, босяки, у Львові; виводять свою назву від ім'я св. Антонія; [польськ. antek вуличний хлопчак, множ. antki].
- ¹³ З ВІКТОМ з харчами.
- ¹⁴ ШМУТЛЯР безмитник, що переходить кордони з крамом, не платячи мита, а потім продає той крам: синонім слова п а ч к а р.
- ¹⁵ ФІОЮТЕРНО зальотно, лукаво: [франц. la filouterie шахрайство, шахрайські витівки, крутня].
- ¹⁶ ЦИГАРНИЧКА в українській мові в Галичині, як і в польській cygarniczka, означає мундштук [нім. Mundstück; англ. cigaret-holder, cigar-holder].
- ¹⁷ МАСРЛІНГ замок під Віднем; назву дістав певно від свого власника, австрійського німця; овіяний романтикою закоханої пари, що знайшла трагічний кінець. Власник замка, будучи одруженим і переконавшись у безнадійності свого наміру побратися з коханкою — угоркою Ветчерою, застрелив кохану дівчину і покінчив з собою.
- ¹⁸ ДИСКРЕТНО обережно, обачно, з оглядністю. [Лат discretus обережність, обачність, оглядність].
- ¹⁹ СПІЖАРНЯ польськ. spiżarnia, українськ. ш п и х л і р.

²⁰ **АВТОДОРОЖКА** авто, самохід; ця назва складається з двох різнозначних слів: авто й дорожка. Дорожка в Галичині означала віз, повіз, якщо у господаря від був свій, а найнятий мав назву фіякр. З появою самоходів (авт) з'явилося слово авто-дорожка, що є синонімом назв: авто, самохід; звідси автодожкар — водій авта, шофер.

²¹ **МОРОВА ДІВЧИНА** польськ. morowa козир-дівка, гарна й здібна, кмітлива, розумна й хитра, славна, першорядна.

²² **ПОЛЬСЬКА КОНСТИТУЦІЯ 3-ГО МАЯ** конституція, що зрівняла в правах перед законом усі стани населення. Її було оприлюднено в останні роки польського королівства, незадовго до розподілу Польщі між трьома державами: Австрією, Німеччиною Росією.

²³ **МАРІЙСЬКА ДРУЖИНА** церковне товариство жінок.

²⁴ **ДЕМОЛЮВАТИ** франц. démolir руйнувати, нищити, валити.

З М І С Т

Передмова	7
Юніст	11
В гостях у діда	14
Явдошка	23
Храм у Хмелиськах	27
Новітня Ксантипа	35
У серцях — тривога	38
Арештовують	41
Любовне інтермеццо	44
На рідній землі	52
У заграві великих подій	60
Поручник Сергій Прокопович Безрукий	63
Перший поцілунок	66
Коли цвітуть надії	69
Жертви війни	76
Чи ви плакали з радості?	82
З війни на посаду	93
Знайомі	97
Нові пляни бабуні	103
Наградник Глік-Вишневський	107
Крізь бабунене віконце	111
У дорогу	115
Подруги	121
Залицяння	124
Освідчини старого мрійника	128
Її доля	134
Радісний промінчик у житті Хмелиськ	138
Бабунин кабанець	141
Фінал	144
Пояснення рідко вживаних слів	149

